

Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi

- The Effect Of Sect Factor On Hadith Literature -

Mehmet ÇETİNKAYA* - Mehmet KUBAT**

Atıf/Citation: Çetinkaya, Mehmet; Kubat, Mehmet. "Mezhep Faktörünün Hadis Literatürüne Etkisi / The Effect Of Sect Factor On Hadith Literature". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, (Güz 2020-2): 491-526.

Öz:

Hz. Peygamber'e nispet edilen söz, fiil ve takrirlerin ifadesi olan Hadis, Kur'an-ı Kerim'den sonra İslâm'ın ikinci kaynağıdır. Hicri I. yüzyıldan itibaren var olmaya başlayan mezhep olgusu yaklaşık üç asır süren hadislerin tedvin ve tasnifini etkilemiştir. Ayrıca mezhep olgusu hadis edebiyatının kuruluşuna ve gelişimine de tesir eden önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu çalışma mezhep mensubiyet ve taassubunun nasıl ve ne denli hadis edebiyatını etkilediğine ilişkindir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mezhep, Ehl-i hadis, Ehl-i re'y, Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Cerh, Muhaddis.

Abstract:

Hz. The hadith, which is the expression of words, action and information relative to the Prophet, is the second source of Islam after the Holy Qur'an. The sects that started to exist since the 1st century as hijri has affected the collecting and writing and classification of the hadiths that lasted for the three century. Also the phenomenon of sect has been one of the important factors affecting hadith literature in its establishment and development. Our study is about how the sectarian affiliation and fanaticism affects the hadith literature.

Key words: Hadith, sect, Ahl-i hadith, Ahl ar-ra'y, Ahl as-sunnah, al-Mu'tazilah, Carh, Muhaddith.

1. GİRİŞ

Her mezhebin nasları yorumlamada kendine özgü farklı bir perspektifi vardır. Bu farklılık spektrumu nerdeyse bütün dinlerde benzerdir. İslam dü-

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, cetinkayam-hmt1@gmail.com, Orcid: 0000-0003-2943-3494.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mehmet.kubat@inonu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6729-7652.

şüncesinde fırkalar Kur'an ve Sünnet'e bakış açılarına göre konumlandırıldığında genel olarak 5 zihniyetten bahsetmek mümkündür. Bu beş ekol tepkisel-kabilevi zihniyet (Hâvâric), gelenekçi-muhafazakâr zihniyet (Ehl-i hadîs), akılcı-hadarî anlayış (Ehl-i re'y, Mu'tezile, kelimciler), politik-karizmatik liderci anlayış (Şia) ile keşifçi-inzivacı (Sûfî) zihniyettir.¹ Hadis literatürü, bu ekoller içerisinde daha çok Ehl-i hadîs'in elinde büyümüş ve gelişmiştir.

Hadis tarihinin ezberleme ve hıfz etme dönemi, kitabet dönemi, tedvin ve tasnif dönemi olmak üzere dört önemli aşaması vardır.² İlk iki dönem hadisin sağlam kayıtlara geçmesinde en hassas dönem olan sahabe ve tabiin dönemidir. Bu dönemde hadisler *Sahife*'lerde şahsi faaliyet olarak düzensiz şekilde yazılmıştır. Muhaddisler bir râviden gelen rivâyetlerin toplandığı eserlere veya müstakil konulu eserlere *Sahife* ve *Cüz* demişlerdir. Bu *Sahife* ve *Cüz*ler III. asra takaddüm eden dönemde çok sayıda telif edilmiştir.³ Hicri 200-400 yılları arasındaki gelişim hadisin altın çağını da içinde barındıran iki asırdır. Hicri III. asır hadisin altın çağıdır. Dokuz temel hadis kitabının müelliflerinin bu asırda yaşamaları tesadüfî değildir. Müsnedler, Sünenler, Musannefler, Câmi'ler gibi hadis literatürünün en temel kaynakları bu dönemde oluşturulmuştur.⁴ Bu dönemde artık fıkıh ve kelâm ekolleri de büyük oranda gelişimlerini tamamlamıştır.⁵

Hadislerin tedvini tamamlanınca eserlerin sistemli hale getirilmesi ve aranan hadisleri kolayca bulmasını sağlayacak usullerin geliştirilmesi yönündeki çalışmalar ağırlık kazanmıştır.⁶ Tedvin devam ederken bazı ehl-i ilim hadisleri konularına veya râvi adlarına göre tasnif etmeye başlamıştır. Evvelemirde tek bab altında toplanıp sahife, defter ve cüzlerde yazılan hadisler, istenilen hadise daha rahat ulaşmak ve konu bütünlüğü için birçok bablara ayrılmış ve zamanla ilk hadis kitapları yazılmaya başlanmıştır.

İlk asrın sonlarına doğru hadis hareketi başlamış ikinci asırda tek otorite olma yolunda büyük mesafe almıştır. Ehl-i hadîs düşüncesini *Kütüb-i sitte* gibi hadis rivâyetleriyle bu kitaplara yapılan şerhlerle ortaya koymuş ve geniş kitleleri kendine çekmiştir. Hadis kitaplarının verdiği ivmeyle Ehl-i hadîs'in İslâm

¹ Sönmez Kutlu, "İslâm Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyat Dergisi* 4/4 (2001): 15.

² Mehmet Emin Özağar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviyeye Olgusu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 15.

³ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 2. Bs (Ankara Okulu Yayınları, 2005), 131.

⁴ Mehmet Emin Özağar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 1. Bs (Ankara: Kitabiyat, 2005), 34, 90.

⁵ Özağar, *Hadis ve Kültür Yazıları*, 34.

⁶ Kandemir, "Hadis", 15: 47.

düşüncesinde etkisi artmıştır. Ehl-i hadis'in etkinliğinin ve faaliyetlerinin merkezinde yer alan hadis çalışmalarının nasıl bir seyir takip ettiği, hangi ortam ve şartlarda yazıldığı önem arz etmektedir. Hadis klasiklerine göz atıldığında dönemin fikrî, siyasî ve mezhebî hareket ve faaliyetlerinden tahmin edilenden daha fazla etkilendiği fark edilmektedir.

Hadis ekolü zamanı geldiğinde II. asırda büyük bir ivme kazanmış, II. asrın sonu ile III. asrın başlarında ezici bir halk hareketine dönüşmüştür.⁷ III. asırda kemal dönemine vasil olmuştur. III. asırda hadislerin sıhhat açısından derecelendirilmesine yoğunlaşma trendi yaşanmış, neticede hadisleri sıhhatlerine göre tasnif eden eserler ortaya çıkmıştır.

Mihne olayından sonra Ehl-i hadis özellikle Mu'tezile mezhebine karşı amansız bir mücadeleye girmiş ve bu mücadele hadis literatürüne önemli ölçüde yansımıştır. Bu dönem Mihne olayını da içinde barındırdığı, ideolojik kamplaşmaların, fırka çekişmelerinin en şiddetli biçimde yaşandığı, hadisçilerin de derinden tesirinde kaldığı bir dönemdir. Konu üzerinde araştırmalar yapan bazı akademisyenlere göre bu olay İslam kültür tarihinin en önemli olayıdır.⁸ Mihne'nin bir diğer sonucu, Halku'l-Kur'ân konusunda hadis uydurmaya yol açmış olmasıdır.⁹ III. asrın tartışma konularından olan bu meseleyle ilgili Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemenin küfür olduğunu dile getiren hadislerin Mevzuat kitaplarında kayıtlı olup¹⁰ Kütüb-i sitte'ye girememesi hadis ayıklama sisteminin bu hususta başarılı olduğunu göstermektedir.

Mihne olayları Halife Mütevekkil (233-247/847-861) döneminde sona ermiştir. Mütevekkil'in Mihne'yi terk etmesinde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve hadisçilerin Bağdat'ta oluşturdukları kamuoyunun etkisini görmek mümkündür. Zira Ahmed b. Hanbel'in şahsında temerküz eden hadisçilerin halk üzerinde güçlü bir tesiri vardı. O dönemle ilgili gelen çok sayıda rivâyet Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den sonra bir idol, sembol haline getirilip, mutlak bir lider olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu süreçte Ahmed b. Hanbel için "O değişse tüm ümmet değişecekti" sıfatıyla ümmetin kurtarıcısı payesi verilmiş-

⁷ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*, trc. Salih Akdemir, 5. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 19.

⁸ Krş. Özafşar, *İdeolojik Hadisçilik*, 39.

⁹ Ali Kaya, "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihnenin Sonuçları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015): 25.

¹⁰ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât* (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966), 1: 107; Muhammed bin Ahmed İbn Hibbân, *Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'duaî ve'l-metrûkîn*, ed. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2000), 2: 312.

ti.¹¹ Artık kimin Ehl-i hadîs'ten ve Ehl-i sünnet'ten olup olmadığına o karar veriyordu. Birinin Ehl-i hadîs'ten olup olmadığı Ahmed b. Hanbel'i sevip sevmesine göre karar veriliyordu.¹² Ahmed b. Hanbel'i sevmek Ehl-i sünnet kabul edilmek için bir ölçü olmuştu.¹³ Bundan sonraki sünnet ve hadis literatürü Ahmed b. Hanbel'in ve taraftarlarının görüşleri etrafında şekillenmiştir.¹⁴ Doğal olarak bu şekillenmede Mihne'nin payı büyüktür.

III. asırda hadisçi-kelamcı çatışması şiddetlenmiş, hadisçiler kaleme aldıkları hadis kitaplarında bid'atçı kabul ettikleri Ehl-i re'y ve kelâmcılara karşı yeni bölümler ihdas etmişler, bölüm altındaki birçok başlıkta kanaatlerini ortaya koyarak hadislerle düşüncelerini müdafaa etmişlerdir. III. asrın sonları başta hilâfet ve kültür merkezi Bağdat olmak üzere İslâm şehirlerinde hadis taraftarları mutlak gâlibiyeti ele geçirmişlerdir. İbn Kuteybe'nin "Daha önce falan-filanın fetvasıyla hüküm verilirken artık Resulullah'ın hadisiyle hüküm verildi" cümlesi bu hususu izah etmektedir.¹⁵ Onun "falan-filan" deyimiyile kastettiği kuşkusuz Ehl-i re'y ve kelâmcılardır.

Mevcut hadis literatürü üzerinde Ehl-i hadis'in açık ağırlığı ve kontrolü sebebiyle sünnî hadis literatürü çoğunlukla Ehl-i hadis itikadı ve düşüncesine göre şekillenmiştir. Diğer mezhep mensupları reddiyeler kaleme alarak görüşlerini savunurken Ehl-i hadis genel olarak reddiye olarak hadis musannefâtıyla cevap vermiştir. Böylece hadis edebiyatı, hadis koleksiyonları olmakla beraber aynı zamanda diğer mezheplere reddiye mahiyetindedir. Hadislerde kurtuluşa eren tek fırkanın Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğunu ihsas eden rivâyetlere¹⁶ de yer verilmiştir. Ehl-i bid'at diye tarif edilen diğer mezheplerin düşünceleri bab başlıkları ve hadislerle, sahabe, tabiûn kavliyle takviye edilerek nakzedilmiştir.

¹¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2: 77.

¹² Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 11: 195.

¹³ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952), 1: 308.

¹⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 44.

¹⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, 2. Bs (Beirut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1999), 1: 127.

¹⁶ İbn Mace, t.y., "Fiten", 17; Tirmizî, t.y., "Fiten", 7, 8; Abdurrahman b. Amr Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, trc. Pekcan Ali v.dğr., 1. Bs (Konya: Armağan Kitap, 2012), 348; Ebû Bekr el-Hafîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hafîb Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadis* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1972), 24.

Hadisçilere muhalefetin ve tenkidin hadis ilimlerinin teşekkülü ve literatürünün zenginliğinde en önemli itici güçlerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada hadis literatürünün oluşumunda mezhep faktörünün etkisini değerlendirmeye çalışacağız. Şia-Ehl-i sünnet etkileşimi ve gerilimi oldukça geniş bir konu olduğu için bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

2. MEZHEP FAKTÖRÜ

Hadislerin yazılmasında ve tasnifinde hizmet, ilmî gayret, sünneti ihya vb. âmillere beraber literatürün oluşmasında başka faktörler de etkili olmuştur. Bu faktörlerden belki de en önemlisi hadis kitaplarının oluşumunda ve içeriğinde mezhep faktörünün inkâr edilemez şekilde tesir edişidir. Son dönem tarihçileri İslâmî ilimlerinin teşekkülünde özellikle de hadis ilminin tedvininde en önemli faktörün fikrî ve siyasî ekollerin otorite elde etme tavrından kaynaklandığını iddia etmektedirler.¹⁷ Hz. Osman'ın katliyle başlayan ve büyüyen fitneler ve iç savaşlar, Havâric ve Gâliyye gibi siyasî fırkaların, hicri I. yüzyılın sonlarından itibaren de Kaderiyye ve Mürchie'nin, bir müddet sonra da Cehmiyye ve Müşebbihe gibi itikadî mezheplerin ortaya çıkması hâdislerin tedvinini hızlandıran sebeplerdendir.

II. asrın ortalarında hadis taraftarları ile Ehl-i re'y ve kelâmcılar arasında ortaya çıkan ihtilaf ve gerilim III. asrın başında Mihne olaylarıyla en şiddetli şeklini alarak zirveye ulaşmıştır. Tırmanan mücadele ve gerilim hadisçileri kelâma, felsefeye ve akli muhakemelere karşı tavır almaya sevk etmiş, sonuçta hadis külliyyâtının oluşmasında kuvvetli bir sebep olmuştur.¹⁸ Lakin mücadelenin şiddeti içinde özellikle hadis taraftarları zaman zaman taassup göstermiş ve mezkûr taassup bir şekilde hadis edebiyatına ve yorumlarına yansımıştır.

Hadis literatürüne ait kitapların ekseriyeti hadisleri kayda geçmek amacıyla birlikte bilhassa Ehl-i re'y, kelâmcılar ve diğer bid'at olarak nitelenen mezheplere karşı kaleme alınmıştır. Bu sebeple hadis çalışmalarında ve tasnifinde fikrî cereyanların etkisi barizdir. Gerçekten de hadisle ilgili sahaların birer ilim dalı haline gelip gelişmelerinde en büyük âmil Müslümanlar arasındaki cidal ve münakaşalar olmuştur.¹⁹ Diğer taraftan fetihler ve İslâm'a yeni giren coğrafyalarla beraber yaşanan siyasî, içtimaî, kültürel ve iktisadî faktörleri de

¹⁷ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* (İstanbul: Kitabevi, 2001), 93.

¹⁸ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 229.

¹⁹ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 4. Bs (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 94.

ilave etmek gerekir. Hakeza hadisçilerin diğer fırka ve mezheplere karşı dinde etkili olma, İslâmî kamuoyunda gücü elde tutma gayretlerinin de hadis literatürüne katkısı azımsanmayacak ölçüdedir. Bu bağlamda özellikle Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve diğer Ehl-i re'y fakihlerinin re'y temeli fıkıh faaliyetlerine karşı hadis kitaplarını bir alternatif olarak ortaya koyma gayreti ile Ehl-i re'ye karşı reddiyede bulunma ihtiyacı etkili olmuştur. Ebû Hanîfe ile aynı şehir ve zamanda yaşayan Süfyân es-Sevrî, "Hadisleri çoğaltın, çünkü hadis silahtır,"²⁰ demiştir. Süfyân b. Uyeyne'nin (يَا أَصْحَابَ الْحَدِيثِ تَعَلَّمُوا فِقَةَ الْحَدِيثِ لَا يَهْزِكُمْ أَصْحَابُ) (الرَّأْيِ، مَا قَالَ أَبُو حَنِيفَةَ شَيْئًا إِلَّا وَنَحْنُ نَزْوِي فِيهِ حَدِيثًا أَوْ حَدِيثَيْنِ) "Ey ashâb-ı hadis, hadis fikhını öğrenin ki Ehl-i re'y sizi boyunduruk altına almasın. Ebû Hanîfe'nin her görüşüne karşı biz o konuda bir ya da iki hadis rivayet edebiliriz"²¹ sözü hadisleri alternatif olarak ortaya koyma gayretine işaret etmektedir.

Ehl-i hadis'in Ebu Hanîfe'ye karşı tavrına rağmen Süyûtî'ye (ö. 911/1505) göre hadisleri ilk tasnif edenlerden biri olan İmam Mâlik (ö. 179/795) tasnif sistemini fıkıhı ilk tedvin eden Ebû Hanîfe'den almıştır. Fıkıh/şeriat ilmini ilk defa tedvin eden ve bablara göre ilk tertib eden Ebû Hanîfe olup onu aynı usulle İmam Mâlik *Muvatta* ile takip etmiştir.²² Sadece İmam Mâlik değil, hadisi ilk tasnif edenlerden İbn Cüreyc'in (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Abdullah b. Mübarek el-Mervezî'nin (ö. 181/797) de Ebu Hanîfe'den etkilendiği ve onun sistemini kitaplarına aktardıkları nakledilmiştir.²³

Fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş *Sünen*'lerin II. asırda Hicaz'daki adı *Muvatta* idi. Tasnif sisteminde Ebû Hanîfe'den etkilenmekle beraber onun re'y merkezli fikhına muhalefet etme hamlesi de hadis edebiyatını geliştiren unsurlardan olmuştur. Hem *Sünen* hem *Muvatta*'ların ortaya çıkmasında başta Ebû Hanîfe olmak üzere Irak fikhına karşı tepki etkili olmuştur.²⁴ Ebû Hanîfe'nin kıyasa başvurusu, bazı ameli hükümlerde re'y ve istihsana dayanması başta Evzâî (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî ve İmam Mâlik olmak üzere dönemin hadisçi fakihlerini harekete geçirmiş, bunun neticesinde hüküm vermede kullanılmak için ahkâm hadisleri tasnif edilmiştir.²⁵

²⁰ Bağdâdî, *Şeref*, 126.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbûrî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsîhî*, thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm, 1. Bs (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2003), 253.

²² Muhammed Ebû Zehra, *İmam Malik: Hayatı, Görüşleri, Fıkıhı* (Ankara: Hilal Yayınları, 1984), 212.

²³ Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, 1. Bs (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004), 57.

²⁴ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 107.

²⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

Hadis literatürünün ilk musanef ürünlerinden *Sünen* türünün ortaya çıkması ve tekâmül etmesinde ilmî ve mezhebî hareketlerin kuvvetli etkisinden dolayı *Sünen* türünü Ehl-i rey'in fıkhuına karşı bir reaksiyon olarak da görmek mümkündür. Fakihlerin ameli meselelerde nas ve akli metotlarla hüküm vermesine karşılık, Ehl-i hadis amelî soru ve problemlere hadisleri fıkıh konularına göre toplayarak cevap vermeye çalışmıştır. Bir hadis kitabının konu sıralaması ve tertibine bakıldığında fıkıh kitaplarıyla olan benzerliğinin kökeninde aynı konularda yazılan fıkıh kitaplarına reddiye olması yatmaktadır. Böylece *Sünenler* erken dönemde gelişen fıkıh ekolüne karşı alternatif fıkıh kitapları olmaktadır.²⁶

İslam'ın ilk dönemlerinde ekollerin oluşmaya başlaması ve bid'at ve hurafelerin de zuhuruyla Ehl-i hadis ve çevresi Sünnet'te yer alan inançları ortaya koyan risâleler yazmış, bu eserlere *Kitâbü's-Sünne* adını vermiştir.²⁷ İbn Ebû Âsım, Vâkîdî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir el-Hallâl, Ebû'l-Kâsım el-Lâlekâî'nin *Kitâbü's-Sünne*'leri bunlara örnektir. *Sünne* edebiyatında ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı, cedele başvurmanın ve dünya ehliyle oturup kalkmanın kötülüğü, Sünnet'e uymanın gerekliliği, şefaet, ru'yetullah, fitnemelâhim, kabir azabı gibi konulara ve Hâricîler, Cehmiyye, Mürcie, Mu'tezile gibi mezheplerin görüşlerini reddeden rivâyetlere yer verilmiştir.²⁸ Hadis literatüründe "Kitabu's-sünne" bölümlerinin mezhebî ihtilaflar açısından özel bir önemi vardır. Bu bölüm gelişen reyci fıkıh anlayışına karşı bir tepki olarak derlenen hadis ve rivâyetler bölümüdür. Genel olarak bu bölümün ana fikri sonraki ve yeni gelen fikir ve amellerden kaçınmak üzerinedir. Sünen kitapları fikhî konularda Ehl-i re'ye cevap verirken, *Kitabu's-sünne*ler fikri hareketleri ve mezhepleri hedef almışlardır.

Hadis kitaplarına *Sünen* adı verilmesi ve yeni olan şeylere bid'at denilmesi ve sünnetin kapsayıcı bir hale getirilmesiyle ideolojik bir sünnet fikri de gelişmiştir. Bu durum hadis edebiyatına özellikle reddiye kabilinden yazılan hadis taraftarı eserlere mutaassıp bir çehre vermiştir. Sünen edebiyatının gelişimiyle ideolojik sünnet anlayışının ortaya çıkması arasında bir paralellik kurulabilir.²⁹ Hadisçiler telif ettikleri *Kitabu's-sünne*'lerde Sünnet kavramına 'din' anlamı vermişler, bu yönüyle Sünnet'e siyasî ve itikadî bir mana da katmışlar-

²⁶ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1962), 111.

²⁷ Murteza Bedir - İlyas Çelebi, "Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 151.

²⁸ Bedir - Çelebi, "Sünnet", 38: 153.

²⁹ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 139.

dır. Böylece *Kitabu's-sünnelerin* çoğunlukla Ehl-i re'y ve diğer mezhepleri reddetmek ve ideolojik anlamda Sünnet'i savunmak için kaleme alındığı te'yid edilmiş olmaktadır. Bu reddiyeci tavır ister istemez Ehl-i hadis'i bazen tefrite ve taassuba düşürmüştür.

İdeolojik kamplaşmaların yoğun olarak yaşandığı ilk asırlarda hadisin kendi tabii seyrinde gitmediği, ideolojik ve siyasî tartışmaların etkisinde kalındığı muhakkaktır. Bazen mezheplerin münakaşa ettiği meselelere bilhassa fırka çekişmelerine fiten, melâhim, fedâil, kader, sıfatlar, kabilevî unsurlar hadislere de yansımıştır. Fikhî, kelâmî ve siyasî tartışmaların yaşanması sebebiyle zaman zaman kasıtlı olarak mevkuuf ve maktu haberler merfû hâle dönüştürülebilmiştir. Hadisin altın çağı sayılan hicri III. asırda Mihne olayının vukuu da taassubun şiddetini arttıran, fırka çekişmelerini daha tatsız bir mecraya taşıyan bir etken olmuştur.

Muhaddislerin derlediği *Kitabu's-sünnelerle* beraber *Kitabu't-tevhidler* ve reddiyeler de çoğunlukla Ehl-i hadis fikrini ideolojik anlamda müdafaa eder tarzda yazılmıştır. Bazen reddiyenin adı bile açık bir fikir vermeye kâfidir. Mesela tarihçi Vâkidî'ye (207/822) nispet edilen eserin adı "*Kitabu's-sünne ve'l-cemaa ve zemmi'l-heva ve terki'l-hurûc fi'l-fiten*" dir.³⁰ Keza Ehl-i re'y'in fikhna reaksiyon olarak hadis rivâyetlerine dayalı fıkhi savunan Ehl-i hadis'in vücuda getirdiği *Sünen* literatürü zamanın ilmi ve ideolojik ortamına paralel gelişimini devam ettirmiştir.

III. asırda yazılan *Sünen* kitaplarında ideolojik bakış daha keskin ve nettir. İlk dönem hadis çalışmaları sadece ahkam hadislerini toplarken III. asırda *Kitabu's-sünne* muhtevasını da içine alarak genişlemiştir. Bu hadis kitapları Cehmiye, Hâriciler, Mürchie, Şia gibi fırkalara cevap ve reddiye mahiyetinde rivâyetleri de barındırmıştır. Kitaplardaki bab başlıklarından hangisinin hangi mezhebi reddetmek için vaz edildiğini anlamak için diğer fırkaların inançlarını önceden bilmek gerekir. Devam eden süreçte hadis kitaplarının başında bir mukaddime konulmuş, mezkûr bölümde "*Sünnet'e sarılma, bid'atten kaçınma, Hâriciler ve Cehmiye'nin inkâr ettikleri*" vb. bab başlıkları yazılmıştır.

Mezhepler arası şiddetli ihtilaf konusu olan konular da *Sünnet* bölümlerinde başlıklara taşınmış ve ilgili hadisler bu başlık altında verilmiştir. Örneğin Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde 'Sünnet' bölümünün bazı bab başlıkları şöyledir: "*Sünnet'in açıklanması hakkında*",³¹ *Cedelin ve müteşâbih âyetlere sarılmanın yasak-*

³⁰ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978), 158.

³¹ Ebû Davûd, t.y., "*Sünne*", 1.

lanması babı,³² “hevâ ehlinden uzak kalmak ve onlardan nefret etme babı”,³³ “hevâ ehline selam vermemek babı”,³⁴ “Kur’an-ı Kerim hakkında cedel yapmanın yasaklanması babı”,³⁵ “Sünnet’in zorunluluğu babı”,³⁶ “üstünlükler hakkında bab”,³⁷ “halifeler hakkında bab”,³⁸ “Resulullah’ın ashâbının üstünlüğü babı”,³⁹ “Resulullah’ın ashâbına küfretmenin yasaklanması babı”,⁴⁰ “Ebû Bekir’in halife olmasının istenmesi babı”,⁴¹ “fitne zamanı kelâmı (konuşmayı) terk etmeyi ispat babı”,⁴² “ircâyı red babı”,⁴³ “imanın artması ve azalmasının ispatı babı”,⁴⁴ “kader babı”,⁴⁵ “müşriklerin çocukları”,⁴⁶ “Cehmiyye hakkında”,⁴⁷ “Allah’ın görülmesi hakkında”,⁴⁸ “Cehmiyye’nin reddedilmesi babı”,⁴⁹ “Kur’an hakkında bab”,⁵⁰ “Şefaât babı”,⁵¹ “cennet ve cehennemın yaratılması babı”,⁵² “havz hakkında bab”,⁵³ “kabirde sorgu ve kabir azabı babı”, “mizânın zikri babı”, *Deccâl hakkında bab.*⁵⁴ Görüldüğü üzere burada konulan başlıkların tamamı o dönemde mezhepler arasında tartışılan konulardır. Dolayısıyla burada konulan her başlık bir mezhebe ya da mezhebin bir görüşüne reddiye mahiyetindedir. Bu da mezhep olgusunun hadis literatürüne ne denli etki ettiğini açıkça gös-

³² Ebû Davûd, “Sünnet”, 2.

³³ Ebû Davûd, “Sünne”, 3.

³⁴ Ebû Davûd, “Sünne”, 4.

³⁵ Ebû Davûd, “Sünne”, 5.

³⁶ Ebû Davûd, “Sünne”, 6.

³⁷ Ebû Davud, “Sünne”, 8. Bu babda Ehl-i hadis ve Ehl-i sünnet’te bir inanç esası olarak kabul edilen sırayla Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali’nin üstünlük sırası ele alınır.

³⁸ Ebû Davûd, “Sünne”, 9.

³⁹ Ebû Davûd, “Sünne”, 10.

⁴⁰ Ebû Davûd, “Sünne”, 11.

⁴¹ Ebû Davûd, “Sünne”, 12.

⁴² Ebû Davûd, “Sünne”, 13.

⁴³ Ebû Davûd, “Sünne”, 15 Burada ircâ ile kast edilen Mürcie mezhebinin reddedilmesidir.

⁴⁴ Ebû Davûd, “Sünne”, 16.

⁴⁵ Ebû Davûd, “Sünne”, 17.

⁴⁶ Ebû Davûd, “Sünne”, 18.

⁴⁷ Ebû Davûd, “Sünne”, 19.

⁴⁸ Ebû Davûd, “Sünne”, 20.

⁴⁹ Ebû Davûd, “Sünne”, 21.

⁵⁰ Ebû Davûd, “Sünne”, 22.

⁵¹ Ebû Davûd, “Sünnet”, 23.

⁵² Ebû Davûd, “Sünnet”, 25.

⁵³ Ebû Davûd, “Sünnet”, 26.

⁵⁴ Ebû Davûd, “Sünnet”, 27, 28, 29.

termektedir. Hatta mezhep münakaşaları bilinmediğinde bu başlıkların çoğu anlamını kaybetmektedir.

Bu ve benzeri başlıklar altında tahrir edilen hadislerle Ehl-i hadis gerçekte itikadî meselelerde de görüşlerini ortaya koymuş oluyordu. Nitekim Ehl-i hadis, bu te'lif tarzıyla görüşlerinin Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından da desteklendiğini ispat gayretine girmiştir. Böylece Ehl-i hadis diğer mezheplerle olan mücadelesinde meseleleri ortaya koyup tartışma ve görüşlerini ispat etme yolunda, Hz. Peygamber'in otoritesini kullanarak hadis kitaplarıyla muhaliflerini ilzam etme yolunu seçmiştir. Bu metodun, meseleyi ispat sadedinde kuvvetli olmamasına rağmen, Hz. Peygamber'in otoritesini kullanması hasebiyle başarılı olduğu söylenebilir.

Görüldüğü üzere çoğunlukla bab başlıkları Ehl-i hadis düşüncesini takviye cihetinde dizayn edilmiştir. Dikkat çeken bir diğer husus bab başlıklarının mezhepler arasında münakaşa edilen konular olmasıdır. Demek ki hadis kitaplarında bir yandan Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri ve takrirleri ortaya konmakla beraber diğer yandan da mezheplerin tartıştığı konularda Ehl-i hadis'in inanç ve kanaatleri de kitap haline getirilmiş, hadisler bab başlıklarıyla yorumlanmış ve tasnif edilmiştir. Buna göre hadis koleksiyonlarının nötr rivâyet kaynakları olmaktan ziyade yer yer fırka tartışmalarının şekillendirdiği mezhepsel kitaplar olduğu söylenebilir.

Sahabenin fazileti ve ilk halifelerin hilafete geliş sırası konusu, hemen hemen bütün hadis edebiyatında bir kitap (bölüm) ya da bab olarak tasnif edilmiştir. Hadis kitaplarında bu bölümün konulma amacı özellikle Şia'anın sahâbe, Hz. Ali ve Ehl-i beyt hakkındaki iddialarını reddetmek içindir. *Sahîh-i Buhârî*'den örnek verecek olursak, "*Kitabu fezâili'l-ashâb*" bölümünde Hz. Ebû Bekir'den başlayarak sırayla Hz. Ömer, Osman ve Ali'nin faziletlerine dair gelen rivâyetler tahrir edilmiştir. Ayrıca bu bölümlerde Şia'nın itham ettiği sahâbilerin fazilet ve üstünlüklerine dair rivayetler sıralanmıştır.⁵⁵ Bu konuda gelen hadisler gayet fazladır. Mesela bir hadiste dört halife sıralamasını takviye için Hz. Ali'den; Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in insanların en hayırlısı olduğu rivâyeti aktarılır. Böylece Şia'nın fazilet sıralamasında Hz. Ali'yi birinci sırada sayması iddiası bizzat Hz. Ali'nin sözüyle reddedilmiş olmaktadır.⁵⁶

Bablardan bazılarında bazen mezhebin adı verilerek ve hedef gözetilerek bir mezhebin dalâleti hakkında başlıklar da verilmiştir. Örneğin "*Hâricîlerin*

⁵⁵ Bkz. Buhârî, "Fadâilu'l-ashâb", 4-9.

⁵⁶ İbn Mace, "Mukaddime", 11.

öldürülmesi babı”,⁵⁷ “Hâricîlerle savaş babı”,⁵⁸ “İrcâyı red babı”⁵⁹ gibi başlıklarda Hâricîlik ve Mürcie mezhebi açık olarak hedef alınmıştır. Sahîh-i Buhârî’de “Hâricîler ile mühlitlerin iddialarının çürüklüğüne dair delil gösterdikten sonra öldürülmeleri bâbı”⁶⁰ ile “Ülfet için insanların kendisinden uzaklaşmamları için Hâricîler’le savaşı terk eden kimse”⁶¹ babında Hâricîlerle mühlitler aynı kefeye konmuştur. Hakeza Sahîh-i Müslim’de 14 hadis ihtiva eden “Hâricîler ve özelliklerini beyan babı”,⁶² “Hâricîleri öldürmeyi teşvik babı”,⁶³ ve “Hâricîlerin halkın ve mahlukatın en şerlisi olduğu babı”⁶⁴ da bu minvalde Hâricîlerin açık olarak hedef alındığı bab başlıklarındandır.

Ayrıca “Hâricîler cehennem köpekleridir”,⁶⁵ “Kaderiyye, bu ümmetin Mecûsîleridir”,⁶⁶ “Eğer hastalanırlarsa ziyaret etmeyin, ölürlerse cenazelerine katılmayın”⁶⁷ ve “Ümmetinden iki zümreye şefaatin ulaşmaz: Kaderiyye ve Mürcie”⁶⁸ nevinden hadisler mezhep tartışmalarında bazı hadis taraftarlarının görüşlerinin hadis edebiyatına nüfuzunun en açık delillerindendir.

Hadislerin sahâbelerin adlarına göre sıralandığı eserlere *Müsned* denilmiştir.⁶⁹ Müsnedlerin temel özelliği, konularına veya sahih ve zayıf oluşlarına

⁵⁷ Ebû Davûd, “Sünne”, 30.

⁵⁸ Ebû Davûd, “Sünne”, 31.

⁵⁹ Ebû Davûd, “Sünne”, 15.

⁶⁰ Buhârî, “İstitâbe”, 5.

⁶¹ Buhârî, “İstitâbe”, 6.

⁶² Müslim, t.y., “Zekât”, 47.

⁶³ Müslim, “Zekât”, 48.

⁶⁴ Müslim, “Zekât”, 49.

⁶⁵ İbn Mace, “Mukaddime” 12; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, 1. Bs (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2008), 4: 355; 5: 253; İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 1999, 136; Dırrar b. Amr el-Ğatafânî Dırrar b. Amr, *Kitabu’t-Tahrîş*, ed. Hüseyin Hansu (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 35.

⁶⁶ Ebû Davûd, “Sünnet” 16, 17, “Kader”, 17; İbn Mace, “Mukaddime”, 10; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 352; Dırrar b. Amr, *Tahrîş*, 2014, 80; İbn Hanbel, *Müsned*, 2: 86; İbn Kuteybe, *Te’vîl*, 1999, 136; Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, ed. Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâûr (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2001), 1: 56; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimî Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırkati’n-naciye min-hum* (Kahire: Matbaatu İbn-i Sînâ, t.y.), 26.

⁶⁷ Ebû Davûd, “Sünnet” 17; Evzâî, *Sünen-i Evzâî*, 352; Ebû Amr el-Gatafânî el-Kûfî Dırrar b. Amr, *Kitabu’t-Tahrîş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*, trc. Mehmet Keskin (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 80.

⁶⁸ Tirmizî, “Kader”, 13; İbn Mace, “Mukaddime”, 9.

⁶⁹ Kandemir, “Hadis”, 48; Koçyiğit, *Hadis usulü*, 289.

bakılmaksızın sıralanmasıdır.⁷⁰ Müsned türünün önemli özelliği hadisin rey ve yoruma dayanan fıkhıtan ayrıldığına ifade etmesidir. Bu sebeple müsnedlerde sahabe ve tâbiûn fetvalarına yer verilmez.⁷¹ Müsned türüne ait ilk örnekler III. asrın başlarında ortaya çıkmıştır. Hatîb, Müsned tarzında ilk hadis tedvin edeninin Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) olduğunu söyler.⁷² Geç bir dönemde çıkmasına rağmen bu tarzın yayılması Ehl-i hadîs perspektifinin hâkim olmasına bağlı olarak III. yüzyılda Ehl-i hadîs'in anlayışına göre Hz. Peygamber'in hadislerini sahabe kavli vb. diğer rivâyet ve fetvalarından ayırmak istemesi neden olmuş görünmektedir.⁷³ Mezhep mücadelelerinin tesiriyle özellikle Ehl-i hadîs ile Ehl-i sünnet'in bid'at fırkaları olarak gördüğü diğer mezheplerin görüşlerini red, kendi fikrini tesbit ve müdafaa etmesi, bu süreçte yaşanan gerilim ve reaksiyonlar deyim yerindeyse Ehl-i hadîs'in ufkunu açmış onları geliştirmiştir. III. asırdan itibaren merfu-müsned hadisler ayrı bir değer kazanmıştır. Neticede itikadî, fıkhi ekollerin sahih hadisleri toplayan hem Musannef (علي ابواب) hem Müsned (علي الرجال) türüne etkisi açıktır. Hicri 230 yıllarından sonra Müsned türünde adeta bir patlama yaşanmış, nerdeyse bu türde hadis tasnif etmeyen muhaddis kalmamıştır.⁷⁴

Muhaddisler *Musannef*, *Muvatta*, *Sünen* ve *Câmi'* gibi eserleri fıkıh merkezli işleme sebebini 'hadislerden hüküm çıkarılmasını kolaylaştırmak'⁷⁵ olarak ifade etseler de mezhep tartışmalarının gölgesinde yapılan bu çalışmalarda mezhebî görüşlerini takviye eden sahabe, tâbiûn görüşlerini de mezkûr eserlere kaydetmişlerdir. Daha sonra III. asırda hadisçiler, bir yoruma göre, kendi özüne dönmüş, fıkıhçılara göre tasnif yerine râvi adlarına göre hadisleri yazma ve bir şey eklememe metodu diyebileceğimiz *Müsned* türünde kitap yazmaya yönelmişlerdir.⁷⁶ Bu şekilde hadisin yegâne kaynak olmasına vurgu yapmışlardır. Bu sebeple Müsned tarzı ile hadisçi zihniyet arasında yakınlık bulunmaktadır. Hadis tarihinde III. asırda Müsned tarzının yeniden moda olmasının sebebini, III. asrın ortalarına doğru hadis taraftarlarının başta hilafet merkezi Bağdat ve

⁷⁰ Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 15: 48.

⁷¹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 109.

⁷² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 4: 267.

⁷³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî İbn Hacer, *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-bârî* (Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1986), 6.

⁷⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6.

⁷⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 108.

⁷⁶ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 6.

diğer merkezlerde hâkimiyeti sağlamalarıyla hadise karşı ilginin artmasına ve bir kısım muhaddislerin hadise karşı aşırı bağlılığıdır.

Hülâsa Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y münakaşalarının hadis literatürünün oluşumunda mühim ve kuvvetli etkisine şahit olmaktayız. Ehl-i hadîs'in hadis ilimlerini savunma ve geliştirmesinde, Ehl-i re'y'in ve kelamcılarının varlığı itici bir unsur olmuştur. Böylece Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Ehl-i re'y'e karşı hadis çerçevesinde fikhî ve itikadî külliyyâtını oluşturmuştur. Devam eden süreçte hadiste rivâyet ve dirayet türü ortaya çıkmıştır. Fikhî mülahazalarını Sünen ve Muvatta türü edebiyatta, itikadî meseleleri Kitabu's-sünne ve Kitabu'l-ıman türü edebiyatta ele almışlardır. Bütün konuları barındıran hadis kitapları olan Câmi' türü ise genelde Ehl-i re'y ve kelâmcılara reddiye mahiyetinde dizayn edilmiştir.

Bir iddiaya göre ilk dönem Müslümanlarının yaşadığı zamandaki günün olayları topluma belli bir şekli vermede başarılı olmak için hadis olarak geçmişe yansıtılmış, Hz. Peygamber'in dini otoritesi bu amaca hizmet ettirilmiştir.⁷⁷ Mezhepler arası mücadelede Ehl-i hadîs'in Mu'tezile, Hâriciler ve Mürcie'ye karşı yaptığı hadis faaliyetleri bazı noktalarda bu iddiayı destekler. Mezhebe ait bir fikri meşrulaştırma, kabul ettirme bazen bunun bir Sünnet olduğu, Ehl-i sünnet'in görüşü olduğu, ümmetin kanaatinin ve anonim hükmün böyle olduğu vurgulanarak elde edilmeye çalışılmıştır. Yine iddiaya göre hadis kitaplarının büyük kısmı ilk nesil Müslümanlarının yaşayan sünnet ve icmâ statüsü kazanan içtihatlarıdır.⁷⁸ Bir başka ifadeyle ilk dönemin yaşayan sünneti senetlerle hadis olarak kitaplara aktarılmıştır. Fakat ilk dönemin varidatı hadise yansırken bazı farklarla yansımıştır. Sünnet ekseriyetle ameli bir fenomen iken, hadis fıkihla beraber dini inanç ve akideyi de içine almıştır.⁷⁹ Hülâsa ilk nesil Müslümanlarının fıkihta olduğu kadar akidenin tesisinde önemli rolü olmuştur. Ehl-re'y taraftarı fakihler hüküm çıkarmada doğal olarak re'yi kullanmışlardır. İmam Şâfiî ise süreci hadisçiler ve hadisçi fakihler lehine değiştirmiştir.⁸⁰ İmam Şâfiî, Ehl-i re'y'e cevap olarak fakihleri sürekli hadis nakletmemekle ve fıkihta hadisi kullanmamakla itham etmiştir. O yaşayan sünnet yerine hadisi koymak amacıyla başarıya ulaşan bir yol ve sistemin kurucusu olmuştur.⁸¹

⁷⁷ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 55.

⁷⁸ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 53.

⁷⁹ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 53.

⁸⁰ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 44.

⁸¹ Fazlurrahman, *Metodoloji Sorunu*, 49.

III. asırda şiddetlenen hadisçi-kelamcı çatışmasının hadis külliyatının oluşmasında önemli etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Hadis taraftarları birçok eser kaleme almışlar ve bu eserleri kaleme alırken bazı hadis bölümlerini (kitap) ve alt (bab) başlıklarını bazı mezhepleri ve düşüncelerini reddetmeye ayırmışlardır. Ehl-i hadîs ile Ehl-i re'y arasındaki ihtilaf ve mücadele fakih hadisçileri hadis varid olmayan konularda da hadis aramaya veyahut va'z etmeye sevk etmiştir. Böylece her konu hakkında hadis olmaması hususundaki boşluk kapatılmaya çalışılmıştır.⁸² Mezkûr boşluğu dolduran hadislerle Ehl-i re'y'in verdiği fetvaya uygun olsa bile böylece akla değil hadise ittiba edilmiş oluyordu. Bu vakianın ispatı birçok fikhî hadisin hadisçiler indinde de sîka olarak görülmemesidir.⁸³

Hadis taraftarları, kendilerine yönelik eleştirileri bertaraf etmek amacıyla *ihtilâfu'l-hadis*, *garîbu'l-hadis* türü eserler kaleme almışlardır. Garibu'l-hadis literatürünün de ekol hareketlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira hadis taraftarlarını hadislerde geçen garip kelimeleri izah etmeye, eser telif etmeye sevk eden âmillerin başında kelâmcıların iddialarına cevap verme gelmektedir.⁸⁴

Hadis edebiyatında önemli bir yeri olan şerh çalışmalarında da hakeza mezhep mensubiyetinin yapılan şerh ve yorumlara kuvvetli etkisi görünmektedir. Mesela şârihler kendi mezhebi aleyhine konulan başlık veya getirilen hadislerde ya konuyu görmezden gelmiş ya da kendi mezhebini savunma pozisyonuna geçmiştir. Şerh ve hâşiye kitaplarında kitabın sahibini her daim korumaya çalışma genel bir tavidir. Bu konuda mesela İbn Hacer'in Buhârî savunusu meşhurdur ve bu hususta müstakil eserler de yazılmıştır.⁸⁵ Hadis şerh çalışmaları açıklama ve izah faaliyeti olduğu için metin tenkidi yapılmamıştır. Sahîh-i Buhârî'nin en meşhur şârihi kabul edilen İbn Hacer, Sahîh-i Buhârî'de metin tenkidine karşı çıkmış ve eğer bu kapı açılırsa elde çok az hadis kalacağını söylemiştir.⁸⁶

Buhârî'nin mezhep mensubiyetinin ve taraflı tavrın bir devamı olarak *Sahîh-i Buhârî*'yi şerh edenler de bab başlıklarını ve hadisleri kendi mezhep ve mezheplerine göre yorumlamışlardır. *Sahîh-i Buhârî* şerhleri de dahil olmak

⁸² Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 101.

⁸³ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 2: 101.

⁸⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatı*, 281.

⁸⁵ Bkz. Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

⁸⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987), 4: 157.

üzere hadis şerh edebiyatında mezhep mensubiyetinin yoruma açık etkisine ve zaman zaman taaassuba varan yorumlarına ve te'villerine sık sık şahit oluruz.

Sahîh-i Buhârî şârihleri mezheplerine muvafık olan bab başlıklarında ve rivayetlerde mezheplerini yüceltme gayretine girmişler, mezheplerine aykırı bab başlıkları ve rivayetler olduğunda ise duruma göre bazen susma, bazen tenkit, bazen de tevile başvurarak paradoksal bir durum sergilemişlerdir. Talat Sakallı'ya göre 25 ciltlik *Umdetü'l-kârî* gibi dev bir eserin yazılma vesilesi mezkûr Hanefî eleştirisidir.⁸⁷ Gerçektende baştan sona *Umdetu'l-kârî* şerhi İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* adlı eserine reddiye olarak yazılmış gibidir. Aynî'nin şerhinin nerdeyse her sayfasında İbn Hacer'e karşı verilmiş ya bir cevap ya bir itiraz ya da bir tenkit vardır.⁸⁸

Örneğin İbn Hacer bir Hâricî şâiri ve reisinden⁸⁹ hadis alınmasına karşı yapılan tenkitlere karşı Buhârî'yi savunur. Buhârî'nin bidatçının doğru sözlü ve mütedeyyin olduğunda hadisi alınır kaidesine binaen hadisin tahririni yaptığını, şahsın sonra tevbe edip bidati terkettiğini, şahsın bidatçı (Hâricî) olmadan önce bu hadisi rivayet ettiğini, nitekim şahsın Hâricî bir kadınla evlendikten sonra Hâricî itikadına geçtiğini, şahsın bundan başka hadisi olmadığını, hadisin mütabaat için alındığını söyler.⁹⁰ Bu savunmaya karşı Aynî Hz. Ali'nin katiline methiye şiir yazar böyle bir adamın hadisini almanın hiçbir mazereti olamayacağını söyleyerek hem Buhârî'yi hem İbn Hacer'i tenkit eder ve şöyle der: "O İbn Mülcem el-La'nî'yi överken yalanın en kötüsünü söylediği halde nereden doğru sözlü olabilir? Dindar biri Hz. Ali gibi birinin katledilmesine nasıl seviyebilir? Hatta ona onun katiline methiye düzer."⁹¹

Örneğin "Kible konusunda gelen (naslar) ve (bu konuda) hata edene iade etmeyi gerekli görmeyen kimse bâbı"nda⁹² Buhârî'nin 3 rivayet tahrir ederek namazda iade etmeyi dolayısıyla İmam-ı Şafîî'yi hatalı bulması bir mezhep kavgasına sebep olmuştur. Bu başlık Şâfiîlere muhalif olması sebebiyle İbn Hacer senetle

⁸⁷ Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer - Bedreddin Aynî)* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 137.

⁸⁸ Sakallı, *Hadis Tartışmaları*, 55.

⁸⁹ İmrân b. Hittân es-Sedûsî

⁹⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, ed. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987), 10: 290.

⁹¹ Ebü Muhammed Bedreddin Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefi Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 22: 19, 20.

⁹² Buhârî, "Salât", 32.

ilgili tenkidî tahlillere girer⁹³ ve Buhârî'nin görüşünü tevile çalışır. Buhârî'nin adını zikretmeden tenkit ederek ret eder. Mâlikî mezhebine mensup olan İbn Battâl, tarafları ve delilleri izah ettikten sonra İmam Şafiî'yi tenkit eder.⁹⁴ Hanefî mezhebine mensup olan Aynî ise görüşleri ve delilleri mezhebi ile muvafık olan Buhârî'yi savunur.⁹⁵

Daha önce ifade edildiği gibi reddiye dilini anlamak için bazen dönemin tartışılan konularını ve mezheplerin fikirlerini bilmek gerekmektedir. Örneğin "Başlarımızı meshediniz, sözünden dolayı başın hepsini mesh etme babı"⁹⁶ ile Buhârî abdestte başın tamamının meshedilmesini gerektiği hükmünü başlığa taşımış böylece bu konuda 1/4 meshi yeterli bulan Hanefîler ile 1/3 meshi kâfi gören Mâlikîler'in görüşünü reddetmiş olmaktadır. Daima Buhârî'yi savunan İbn Hacer, bu defa Şafiî olduğu için başı mesh konusunda başka rivayetlerin bulunduğunu söyleyerek Buhârî'nin görüşünü reddeder.⁹⁷ Buhârî'nin mesh görüşü Mâlikîlerle aynı olduğu için Mâlikî şârih İbn Battâl tarafından ilgili bab ve hadis detaylı bir şekilde irdelenmiş, naslar bu görüşü destekleyecek şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Zaten Buhârî de kendi görüşüyle aynı olan İmam Mâlik'in görüşünü başlığa taşımıştır.⁹⁸ Buhârî'nin muhalefet ettiği mezheplere mensup şârihler ise onu tenkit ederler. Mesela Kirmânî, İbn Battâl'ın iddialarını inceleyip sırayla red eder. Sonra Buhârî'nin ayetin zahirine göre hareket ettiğini, ayetin anlamının da bu şekilde olmadığını ifade eder.⁹⁹

Hanefî olmayan şârihler *Sahîh-i Buhârî*'yi şerh ederken Hanefî mezhebinin fetvalarıyla çatışma durumunda Hanefî mezhebinin tenkidini yapmışlardır. Mesela şârihlerden Hattâbî Kûfelilerin (Ehl-i re'y) mahkemede iddialaşma, yemin meselesi, kahkahayla abdestin bozulması, üstüne de su yerine nebiz denen içeceklerle abdest almaya onay vermeleriyle tenâkuza düştükleri tenkidini yapmıştır.¹⁰⁰ Yine İbn Hacer "*İmamın zekât develerini eliyle dağlaması babı*"nda¹⁰¹ hadi-

⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 505.

⁹⁴ Ebü'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu Sahih-i Buhari* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000), 2: 64-68.

⁹⁵ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 4: 143-148.

⁹⁶ Buhârî, "Vudû", 38.

⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 293-294.

⁹⁸ Buhârî, "Vudû", 38.

⁹⁹ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali Kirmânî, *Sahihu Ebi Abdullah el-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmani = el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, 2. Bs (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasî'l-Arabi, 1981), 3: 28-30.

¹⁰⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahih-i Buhari*, 8: 61.

¹⁰¹ Buhârî, "Zekât", 69.

sin Hanefîlerin aleyhine delil olduğunu söyler.¹⁰² Sonra hadisin Hz. Peygamber’den sabit olduğu dolayısıyla müslö olmayıp ademoğlunun sünnet edilmesi gibi istisna bir durum olduğu, bunun bir belirleme nakşı, imza gibi olup devlete ait malları tespit için olduğu, imamın zekât mallarına itina ve özenli olması gerektiği, bu hadisle hayvanları acıtma, ihtiyaç durumunda eziyetin caiz olduğu vb. argümanlarla hadisi izah eder ve Hanefîlerin neden hatalı olduklarını açıklar.¹⁰³ Şafiîlerden İbn Sabbâğ el-Bağdâdî’ye (ö. 477/1084) göre zekat hayvanlarının üzerine zekât ya da sadaka yazmanın müstehab olduğuna dair icmâ vardır.¹⁰⁴ Hanefîler hakkındaki bu ifadeler için Aynî “Ashâbımız, kitaplarında işaret kastıyla hayvanları dağlamada bir beis olmadığını söylemişlerdir” ifadesiyle¹⁰⁵ Hanefîlerin görüşlerinin diğerleri gibi olduğunu ifade ederek İbn Hacer’in iddiasını reddetmiştir.

Şerh, hâşiye kitaplarında kitabın sahibini her daim korumaya çalışma genel bir tavidir. Bu konuda mesela İbn Hacer’in Buhârî savunusu meşhurdur ve bu hususta müstakil eserler de yazılmıştır.¹⁰⁶ Mesela İbn Hacer *Fethu’l-Bârî*’ye mukaddime mahiyetinde kaleme aldığı *Hedyü’s-sârî* adlı eserini Buhârî’yi savunma üzerine kurmuştur. *Sahîh-i Buhârî* savunusu yapılırken bazen paradoksal durumlar da söz konusu olmuştur. İbn Hacer *Sahîh-i Buhârî*’de rivayeti olup da bazı görüşlerinden ve Mürcie, Kaderiyye, Şîa, Hâricîlik, nasb gibi mezhep mensubiyetinden dolayı itham edilen râvilerin uzun bir listesini verir.¹⁰⁷ Bidatçı olanlardan sadece müttakî ve rivayeti kavî olan râvinin rivayetinin kabul edilmesi kaidesine rağmen İbn Hacer’in sika olmayan bidatçı râvilerin *Sahîh-i Buhârî*’de yer almasında bir beis görmemesi¹⁰⁸ *Hedyü’s-sârî*’de itham edilen râviler hakkında yaptığı savunmalarda¹⁰⁹ mezhebî saikin etkisi belli olmaktadır. Halbuki sahih hadisleri toplayan bir kitaba ve râvilerin o kitapta geçmesinin ihticâc sebebi olan¹¹⁰ bir eserde bu durum yakışık almamaktadır.

Kanaatimizce şerheden düzgün bir cevap veremediğinde veya tenkit bir diğer mezhepten geldiğinde tenkitçileri mülhidlik, küfürle suçlanması bir taas-

¹⁰² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 3: 367.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 3: 367.

¹⁰⁴ Ebü’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî li-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, 4. Bs (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1971), 3: 642; Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 9: 153.

¹⁰⁵ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 9: 153.

¹⁰⁶ Bkz. Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 460.

¹⁰⁸ Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî Savunusu*, 313.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 384-450.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1987, 10: 173.

sup örneğidir. Mesela Hz. Peygamber'in ishal olana bal tavsiye ettiği bir hadis¹¹¹ için balın bilakis müshil olduğu itirazı karşısında İbn Hacer itiraz edenleri cahillikle suçlamış, kavrayamadıkları bir şeyi yalanlamakla ve mülhilikle itham etmiştir.¹¹² Hakeza Hz. Musa'nın kendisine gelen ölüm meleğini tokatlayıp, Azrail'in gözünü çıkardığını haber veren hadise¹¹³ itiraz edilmesine karşın Sicilyalı Mâlikî fakihî Mâzerî (ö. 536/1141) bu itirazı Melâhide/mülhidlerin yaptığını söyler¹¹⁴ ve ikna edici olmayan savunmalar yapılır. Hakeza İbn Hacer de bidatçıların bu hadisi reddettiğini söyleyerek hadis savunması yapar.¹¹⁵ Halbuki belli kriterlere dayanarak metin tenkidi yapanları küfürle suçlama kabul edilebilir bir şey değildir ve taassubânedir.

Bazen şerhlerde hadisi savunmak adına yapılan yorumlarda daha büyük hatalar yapılır. Mesela Ârâf gibi bir yerde ölümün kesilip yok edileceğinin haber veren hadis¹¹⁶ hakkında Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ölümün bir araz olduğu, arazın cisme dönüşmeyeceği, ölümün kesilmesinin mümkün olmadığı düşüncesiyle itiraz eder. İtiraza karşı yapılan hadis şerh te'villerinden birine göre ahirette kesilecek olan ölüm değil ölüm meleği Azrail'dir.¹¹⁷ İbn Hacer müteahhir âlimlerin bu görüşü tercih ettiğini söyler.¹¹⁸ Bu tavrı en sahih hadis kitabına girme saadetine ermiş bir hadisi kaybetmeme adına bir kurtarma ameliyesi olarak yorumlamak mümkündür.

Bir diğer örnekte Amr b. Meymun (ö. 74/693) maymunların zina eden bir maymunu recmettiklerini kendisinin de recme katılıp maymunlarla beraber maymunu recmettiğini söyler.¹¹⁹ Buhârî bu rivayeti *Tarih-i kebîr*'inde de zikretmiştir.¹²⁰ Rivayetten kasıt recmin cezasının uygun ve tabii olduğunu, maymunlar gibi hayvanların bile recm yaptıklarını ifade için olsa gerektir. Bu tutarsız rivayetin savunulacak bir tarafı olmadığı için şerhedenler rivayeti savunmaya pek girişmemişlerdir. Lakin yine de sahih kabul edilen rivayet¹²¹ *Sahîh-i*

¹¹¹ Buhârî, "Tıb", 24.

¹¹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 10: 209.

¹¹³ Buhârî, "Cenâiz", 69, "Enbiya", 31; Müslim, "Fezâil", 157.

¹¹⁴ Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Nûrî en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî* (Müessesetü Kurtuba, 1994), 15: 186.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 6: 546.

¹¹⁶ Buhârî, "Rikâk", 51.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 11: 513.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 11: 513.

¹¹⁹ Buhârî, "Menâkibu'l-Ensâr", 27.

¹²⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9: 318.

¹²¹ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 372.

Buhârî' de yer aldığı için savunma gereği duyularak bazı yorumlar yapılmıştır. Şarihlerden Kastallânî (ö. 923/1517) *Buhârî'* nin bu rivayetinin münker olmakla beraber şayet sahih ise, bunların maymun kılığında cinlerdir, yorumunun yapıldığını söyler.¹²² İbn Kuteybe, bu sözün hadis olmadığı İbn Meymûn'un sözü olduğunu ve onun maymunlar hakkında sadece zan ettiği savunmasını yapar. Maymunlar insana en yakın ve en akıllı hayvan olmakla birlikte o maymunlar Allah'ın gazabına uğrayan mesholmuş Yahudiler'dir ve recm de o Yahudiler'den kalmadır.¹²³ İbn Hacer de isnadı sahih olan bu rivayeti kurtarmak adına niyet okuyarak Amr'ın gördüklerini recm cezasına benzettiğini için böyle söylemiş olabileceğini söyler.¹²⁴ İbn Hacer'e göre bu maymunların maymunlaştırılan Yahudilerle beraber yaşayan gerçek maymunlar olmaları ve Yahudiler'den bazı hareketleri görüp taklid etmeleri, recmi de böylece uygulamaları mümkündür.¹²⁵ Devamında İbn Hacer uzunca maymun güzellemesi yapar ve maymunların en zeki hayvanlar olduğu, her sanatı öğrenmeye yatkın olduğu, gülebildiği, alet kullandığı, kıskanç olup başkasının eşine yanaşamadığı vb. şeklinde açıklamalar yapar. İbn Hacer devamında bir at olayını da argüman olarak sunar. Bir at annesiyle çiftleştirilmek istenir, fakat o bunu yapmaz. Sonra annesini bir odaya koyup üstüne elbiseler koyunca tanımadan çiftleşir. Annesinin kokusunu alınca da kendi zekerini kökünden sıırıp koparır. İbn Hacer sözlerini şöyle sürdürür: "Maymunlara göre zekâ olarak çok geri olmalarına rağmen atlarda böyle bir anlayış var ise böyle bir durumun maymunlarda olması daha evladır."¹²⁶ *Sahîh-i Buhârî'* de geçtiği ve kendilerini bu sahih isnadın etkisinden kurtarmadıkları için¹²⁷ yapılan bu yorumlar akla aykırı olan rivayeti daha problemli hale getirmiştir. Sonuç olarak rivayetlerle ilgili yorum yapan İbn Hacer gibi âlimler isnadı esas aldıkları için tenkitleri reddetmeye çalışmışlar, red adına zorlama yorumlara başvurmuşlardır.

Hadislerin bağlamlarından koparılıp nakledilmesi birçok yanlış anlamalara ve hatalı hükümlere sebep olmakla beraber öte yandan özellikle çelişik ve problemli hadisleri telif ve yorumlamada hadisçilere genişlik ve rahatlık da vermiştir. *Kütüb-i Sitte* şerhleri ve muhtelifi'l-hadis kitapları bu rahatlığın verdiği uzak yorum, garip tevillerle doludur. İbn Kuteybe'nin tek ayakkabıyla

¹²² Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 9: 318.

¹²³ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 373-374; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 7: 160.

¹²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 7: 160.

¹²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 7: 160.

¹²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 7: 161.

¹²⁷ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, 365.

yürüme¹²⁸ zaninin recmedilmesi,¹²⁹ 100 yıl sonra nefes alan kimsenin kalmayacağı/herkesin öleceği,¹³⁰ Güneşin ve ayın iki öküz olduğu,¹³¹ ne sirayet ne de uğursuzluğun olmadığı¹³², Hz. Peygamber'in göğsünün yarılması,¹³³ köpeklerin öldürülmesi,¹³⁴ beş fasık hayvanın öldürülmesi,¹³⁵ vb. konularda yapılan teviller makul ölçüler dışına taşan bir zorlama olarak görünmektedir.

3. CERH VE TA'DİL

Daha önce bahsi geçtiği gibi Hadisin bir ilim dalı olarak ortaya çıkıp gelişmesinde en büyük âmil fırkalar arası tartışma ve siyasî ihtilaflar olmuştur.¹³⁶ Fakat bu etki müspet olmayıp bir savunma mekanizması tepkisi mahiyetinde ortaya çıkmıştır. İlk ortaya çıkan zümreler hadisleri kullanmaya başlayınca buna engel olmak, hadisi ve sünneti bozulmalardan korumak için sözün sahabeye kadar kimin söylediği sorularak kimlik sorgulaması yapılmış ve bu sorgulama isnad sisteminin esası olmuştur. İbn Sîrin'den (ö. 110/728) nakledilen bir cümle bu görüşü destekler. "İlk başta isnad sormuyorlardı, ne zaman ki fitne zuhur etti. Bize adamlarımızı söyleyin bakalım dediler. Bakılır, râvi Ehl-i sünnet'ten ise hadisleri alınır, bid'at ehlindense hadisleri alınmazdı."¹³⁷ İbn Sîrin'in isnad zincirini şart koşması doğal olarak rivâyet edenlerin eğilimlerinin incelenmesini ortaya koymaktadır. Bu noktada Hâriciler, Mu'tezile, Şia, Mürcie vb. mezhepler Ehl-i bid'at kabul edilmiştir.¹³⁸ Diğer fırka mensuplarından hadis alınmamaya çalı-

¹²⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 150.

¹²⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 154.

¹³⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 162.

¹³¹ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 165.

¹³² İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 167; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 42.

¹³³ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 176; *Buhârî*, "Bedü'l-halk", 6.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîl*, 1999, 206; *Buhârî*, "Bed'ül-halk", 17; İbn Mace, "Sayd", 1, 2.

¹³⁵ İbn Mace, "Menâsik", 91; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, versiyon 2, ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar, 2. Bs (Beyrut: el-Mektebu'l-İslamî, 1999), 210.

¹³⁶ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 94.

¹³⁷ Müslim, "Mukaddime" 27; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 94.

¹³⁸ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)* (Ankara: Kitabiyat yayınları, 2002), 48.

şılmış, bu noktada Muhammed b. Sirin muhaddisleri şöyle ikaz etmiştir: “*Bu ilim dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat edin.*”¹³⁹

I. asrın sonlarından itibaren fikrî cereyanların, gulat fırkaların ve zenâdikanın faaliyetlerini yoğunlaştırdığı dönemde râvilere ait bilgiler toplanmaya çalışılmış, cerh ve tadilin ilk tohumları atılmıştır. Hakeza cerh ve ta’dilde de mezhep faktörünün etkisi büyük olmuştur.¹⁴⁰ Ehl-i hadîs ıstılahında bid’at ehlinden olma çoğunlukla *mübtedi* kelimesiyle ifade edilmiştir. Nitekim Tirmizî, “*Fitne ortaya çıkınca Sünnet’e uyanların hadislerini kabul edip mübtedi’lerin hadislerini almamak için isnad sorulmaya başlandı*” demektedir.¹⁴¹ Ehl-i hadîs ve çevresinin bu hususta kamuoyu üzerindeki etkinliğini kullandığı görülmektedir. Bu süreçle birlikte Sünnet’in; kader, re’y, ircâ, kelâm gibi sonradan ortaya çıkan kazanım yahut açılımların karşıtı bir anlam çerçevesi kazandığı söylenebilir.

Siyasî ve itikadî fırkaların fikir ve tavırlarını onaylamayan hadisleri inkâr etmeleri, görüşlerini takviye etmek amacıyla bazen işi hadis uydurmaya kadar vardırımları muhaddislerin bu konuya önemle eğilmelerini sağlamıştır. Nitekim hicri 50 yılından sonra hadislerle meşgul olanlar rivâyette isnad kullanmaya başlamışlardır.¹⁴² Muhaddisler genel olarak Ehl-i sünnet’e mensup râvilerin rivâyetlerini almış, ehl-i bid’at olarak tesmiye ettikleri Kaderiye, Mu’tezile, Şia vb. mezhep mensuplarının rivâyetlerini ise almamaya gayret göstermişlerdir.

I. asrın sonlarından itibaren fikri cereyanların, gulât fırkaların ve zenâdikanın faaliyetlerini yoğunlaştırdığı bu dönemde râvilere ait bilgiler toplanmaya çalışılmıştır. Yalan hadislerin de çoğalmasıyla artık hadislerin râvileri soruluyor, Sünnet taraftarıysa rivâyetleri almıyordu. Aksi takdirde, Ehl-i hadîse göre bid’at taraftarıysa hadisleri yazılmıyordu. Böylece süreçle beraber râviler mensup oldukları Hârici, Mutezilî, Şiî, Kaderî, Mürcüî, Şuû’bî şeklinde mezheplerine göre kategorize edilmiştir.

Râvinin dürüstlük ve hafızasının kontrolüyle beraber mezhebî bir ayrıma gidilip Ehl-i sünnet olmayanların rivâyetlerinin terk edilmesi, mü’minlerin kardeşliği ilkesine ters düşen bir prensip olup hadiste mezhepçi bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Kendi başına bir literatür olma özelliği kazanan cerh-ta’dil edebiyatı, mezhep münakaşalarından belli oranda etkilenmiş ve râvilerin kate-

¹³⁹ Müslim, “Mukaddime”, 26.

¹⁴⁰ Ahmed Emin, *Fecrü’l-İslâm “İslam’ın Doğuşu”*, trc. Ahmed Serdaroglu (Ankara: Kılıç Yayınları, 1976), 318.

¹⁴¹ Tirmizî, “İlel”, 1.

¹⁴² Kandemir, M. Yaşar, “Hadis”, 15: 46.

gorize edilmesinde mezhebî mensubiyet ile mezhep taassubu etkili olmuştur. Bu durum râvilerin güvenilir olup olmamasında objektif bir sisteminin gelişimi engellemiş ve aynı kişi hakkında farklı mülahazaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim cerh-ta'dil kitaplarında bir râvi hakkında ortaya konulan farklı mülahaza örneklerine sık sık rastlamak mümkündür. Cerh ve ta'dilin temel problemi siyasî, fikri, içtimaî iç çekişmelerde malzeme olarak kullanılmasıdır. Mesela Arap-mevâlî çekişmesinin etkilerini bir taassup eseri olarak cerh ve ta'dil kitaplarında görmek mümkündür.

Muhaddislerin cerh kitapları aynı kişi hakkında yüzlerce, binlerce farklı notlarla doludur. Cerh ve tadilde aynı kişi hakkında tam zıt notların verilmiş olması da nadir değildir. Mesela meşhur *Kitabu'l-Meğâzî*'nin yazarı Vâkidî (ö. 207/822) hakkında "Hadiste müminlerin emiridir,"¹⁴³ "zamanın imamı, insanların en emini, İslam dönemini en iyi bilen"¹⁴⁴ denecek kadar tebcil edilip, Yezîd b. Harun, Kasım b. Sellâm gibi otoriteler tarafından sika sayılırken¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Yahya b. Maîn onun hakkında senetler uyduruyor, yalancının teki, hadisi alınmaz, bir şey değil diyebilmiştir.¹⁴⁶ İbn Hanbel bir adamı över göklere çıkarır, sonra da başka bir şeyde hatasını ortaya koyardı.¹⁴⁷ Yine ilk ve en büyük İslam tarihçisi Muhammed b. İshak'ı Katâde gayet iyi şekilde över. Süfyân-ı Sevri kimsenin İbn İshak'ı itham etmediğini söylerken, Nesâî kuvvetli olmadığını, Dârekutnî onun sözüyle delil getirilemeyeceğini, İmam Mâlik de onun yalancı olduğunu söyler.¹⁴⁸

Meşhur musannef yazarı Abdurrezzak b. Hemmâm hakkında da zıt ifadeler kullanılmıştır. Yahyâ b. Maîn onu göklere çıkarırken, başka bir muhaddis "kendisinden başka ilah olmayan Allah'a ant olsun ki Abdurrezzak yalancının biridir ve Vâkidî bile ondan daha güvenilir" diyerek yerden yere vurmaktadır.¹⁴⁹

¹⁴³ Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 4: 14.

¹⁴⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 8.

¹⁴⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 18.

¹⁴⁶ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 4: 20; M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 2. Bs (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 163.

¹⁴⁷ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu iblîs* (Kahire: Dârü'l-minhâc, 2015), 246.

¹⁴⁸ Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, 318.

¹⁴⁹ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 2: 609-614.

İbn Hibbân, İbn Yunus el-Kureşî el-Kudeymî'nin (ö. 280/893) en az 1000 hadis uydurduğunu söyler.¹⁵⁰ İbn Adiyy'in bildirdiğine göre görmediği adamlardan rivayette bulunan Kudeymî'yi muhaddis İsmail el-Hutâbî sika kabul ederdi ve onun meclisinden daha kalabalık bir meclis görmediğini söylemiştir.¹⁵¹ İbn Ebî Dâvûd es-Sicistânî'yi Ehl-i hadis sika ve makbul saymış lakin babası Ebu Dâvûd onun hakkında "oğlum Abdullah yalancıdır" demiştir.¹⁵²

Hanefî mezhebi imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî bir hadis hafızı olması ve eserlerinde 3500 kadar hadis rivayeti olmasına rağmen hakkında 'kezzâb, Cehmî, zayıf, hadis muhalifi' şeklinde ağır ithamlar yapılmıştır.¹⁵³ Bu ithamı yapanlardan Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) İmam Muhammed'den hadis almıştır. Dolayısıyla bu sözlerin ona ait olmama ihtimali vardır. Bu ihtimal doğrusa bazı hadisçilerin din adına yalan, iftira ve evrakta sahtecilik yapmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Ali b. el-Medînî onun 'sadûk' olduğunu söylemiştir.¹⁵⁴ Ebû Hanîfe'ye karşı taassubuyla bilinen Dârekutnî (ö. 385/995) bile İmam Muhammed'le ilgili ithamları sıraladıktan sonra 'terkedilmeyi hak etmiyor'¹⁵⁵ diyerek onu sika saymıştır.¹⁵⁶ Nesâî, İmam Muhammed için 'leyyin' notunu verirken, Zehebî kavi, allâme, fakihu'l-İrak' diye teciil etmiştir.¹⁵⁷ Sonuç olarak aynı şahıs hakkında tamamen zıt ifadeler diğer râviler hakkındaki notları da şüpheli ve yanlışlanabilir kılmaktadır.

Cerhin sübjektifliğine Şîi muhaddislerden olan, hatta aşırı Şîi fırkası Mugîriyye'nin reislerinden olduğu iddia edilen, Şîi Küleynî'nin *el-Kâffî*'sinde sayısız rivâyeti bulunan Câbir el-Cu'fî'nin (ö. 128/746) durumu örnek olarak verilebilir. Sünnî hadisçilerden Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc da Câbir el-Cu'fî'den rivâyette bulunmuştur. Ondan elli hadis rivâyet eden Süfyân es-Sevrî, Câbir el-Cu'fî'yi tenkid etmesi durumunda Şu'be'yi cerh etmekle tehdit etmiş-

¹⁵⁰ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 4: 76; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tahzirü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*, 2. Bs (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984), 216.

¹⁵¹ Zehebî, *Mîzân*, 1995, 4: 76.

¹⁵² Zehebî, *Mîzân*, 1995, 2: 433.

¹⁵³ Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd Ukaylî, *Kitabü'd-Du'afâ*, 1. Bs (Kahire: Dâru Mecdi'l-İslam-Dâru İbn-i Abbâs, 2008), 5: 244, 245; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7: 227; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 179.

¹⁵⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 181.

¹⁵⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 181.

¹⁵⁶ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed Zeylâî, *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidaye*, 2. Bs (el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973), 1: 408.

¹⁵⁷ Zehebî, *Nübelâ*, 9: 134.

tir.¹⁵⁸ Şu'be'ye "Neden falan falanı terk ettin de Câbir gibi birinden rivâyet almaya devam ettin?" diye sorulduğunda "imtina edemediğimiz şeyler rivâyet ediyordu" şeklinde cevap vermiştir.¹⁵⁹ Aynı soru Süfyân es-Sevrî ve Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda "Biz onu tanıyoruz" demişlerdir. Ehl-i bid'attan olduğu yahut yalan söyleme, ilave yapma potansiyeli bilindiği halde böyle kişilerden rivâyet etmenin birçok sebebi olabilir. Kanaatimize göre bu sebeplerden en çok göze çarpanı rivâyetin kendi görüşüne uygun olmasıdır.

Ehl-i sünnet ve Şîa ve Hz. Ali hakkındaki rivayetleri reddetmiş ancak Abdullah b. Mes'ud'un Hz. Ali hakkındaki rivayetlerini kabul etmiştir.¹⁶⁰ Şîa da buna mukabil Ehl-i hadis'in rivayetlerini red etmiş, sadece Şîa'nın onayından geçen hadisleri kabul etmiş, netice de Ehl-i sünnet'ten ayrı kendi hadis literatürünü oluşturmuştur. Buna göre Ehl-i sünnet'in cerh-ta'dilleriyle, Şîa'nınki tamamen farklıdır.

Hadis usulüne göre bütün sahabiler adildir, cerh ve ta'dile tabi tutulmazlar.¹⁶¹ Böylece bütün ashop mutlak bir adalete sahip oldukları kabul edilmiş olmaktadır. Hatta Kur'an'ın ta'dili sebebiyle hiç kimsenin ta'dili ya da cerhiyle sahâbenin ta'dilinden hiçbir şey değişmez.¹⁶² Ehl-i hadis'in özellikle Hanbelîlerin görüşü olup daha sonra bütün Ehl-i sünnet'e mal olan bu kabulün temelinde mezhebî münakaşalar ve ideolojik tutumun katkısı vardır. Adalet açısından sahâbe son derece güvenilir olsa dahi zabt açısından eksik, zaafı, unutkan, karıştıran, mübalağacı olabilir. Sahâbenin tamamının cerh ve ta'dilden muaf olması hem akla hem insan vakıasına hem de İslam dini prensiplerine terstir.

Sadece Ehl-i hadis ve Ehl-i hadis'e yakın kesimden hadis alınması hadis alma kaynaklarını daraltmış olmalı ki bazı muhaddisler buna itiraz etmiştir. Abdurrahman b. Mehdî "bid'at ehli olan kimsenin hadisi alınmaz" görüşünü ifade ettiğinde, Yahya b. Said el-Kattân bunun bir çıkmaz olduğunu şöyle ifade etmeye çalışmıştır: "Peki, Katâde'yi ne yapacaksın? Ömer b. Zerr ne olacak?" Ali b. el-Medîni (ö. 234/848) bid'at ehli kabul edilen kimselerden hadis rivâyetine

¹⁵⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, "Câbir el-Cu'fî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 532.

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 1: 247.

¹⁶⁰ Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, 318.

¹⁶¹ Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 170, 171; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 80, 81; Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, 318.

¹⁶² Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 81.

cevaz vermeyenlerin çıkmazını şu tarihi cümleyle ifade etmiştir: “Kader sebebiyle Basra, teşeyyu’ sebebiyle Kûfe halkını terk edecek olursan hadis elden gider.”¹⁶³

Bu sebeple Ehl-i hadis’in bid’at kabul ettiği Mürcie, Mu’tezile, Hâvâric ve Şia gibi mezhep mensuplarından zaman zaman hadis almaktan kendilerini alamamışlardır. Lakin bu durum da bazılarında hadis alınıp bazılarında hadis alınmadığı usulsüz bir durumu ortaya çıkarmıştır. Nitekim Kaderî olmakla suçladıkları Geylân ed-Dımeşkî (ö. 125/742), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Mabed el-Cühenî (ö. 80/699), Amr b. Fâid gibi zatlardan hadis almazken, bunlara benzer fikirleri olan Katâde (ö. 118/736), Muhammed b. Münkedir (ö. 131/748), İbn Ebî Nuceyh (ö. 131/748), Mihrân Said b. Ebî Arûbe (ö. 156/772), İbn Ebî Zîb’den (ö. 159/776) hadis rivâyet etmeleri de tenkide uğramıştır.¹⁶⁴ Hz. Ali’yi Hz. Osman’dan üstün tutan ya da ikisini eşit sayan râviyi ayıplayıp cerh ederken, aynı zamanda Muhtar es-Sekâfî’nin (ö. 67/687) bayraktarı Ebû Tufeyl Âmir b. Vâsile (100/718) ve Câbir b. Yezid el-Cu’fi (ö. 128/746) gibi ric’at inancına sahip kişilerden hadis rivâyet etmeleri¹⁶⁵ de tenkit edilmiştir. Bu usulsüzlük fark edilmiş, çözüm olarak da bid’atin, mezhebinin propagandasını yapmayanlardan hadis alınması, diğerlerinin terkedilmesi sonucuna varılmıştır.¹⁶⁶

Mezhep imamları bid’at ehli olarak cerh edilmiş, rivâyetleri günümüzde bilinen hadis kitaplarına alınmamıştır. Örneğin İbn Adıyy el-Cürcânî (ö. 365/976) sadece zayıf râvileri ele aldığı *el-Kâmil fi du’afâ’i’r-ricâl* adlı eserinde bazı sahâbileri ve tanınmış mezhep imamlarını da zayıflar listesine almıştır.¹⁶⁷ İbn Adî ile ilgili bir diğer tenkit mezhep taassubuyla, güvenilir birçok Hanefî âlimini itham ederken zayıflığı sabit olan bazı Şâfiî âlimlerini temize çıkarmaya gayret göstermeye çalışmasıdır.¹⁶⁸ Bu kadar göz önünde olan büyük şahsiyetlerin bile cerh edilmesi cerh ve tadilin bir silah olarak kullanılmasının ciddi boyutlarda olduğunu göstermektedir.

¹⁶³ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 270.

¹⁶⁴ İbn Kuteybe, *Te’vil*, 1999, 56, 57.

¹⁶⁵ İbn Kuteybe, *Te’vil*, 1999, 57.

¹⁶⁶ M. Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler: Menşe’i, Tanıma Yolları, Tenkidi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1980), 113, 114.

¹⁶⁷ Selman Başaran, “İbn Adî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19: 297.

¹⁶⁸ Zeylâi, *Nasbû’r-râye*, 57; Başaran, “İbn Adî”, 19: 297.

4. BİR ÖRNEKLEM OLARAK SAHİH-İ BUHÂRÎ'DE MEZHEP ETKİSİ

Sahih-i Buhârî' de dönemin söylem ve gündemine göre Ehl-i hadîs'in görüşleri ispat edilmeye çalışılmış, aynı zamanda diğer fırkaların dalâletleri açıklanmıştır. *Sahih-i Buhârî'* nin Tevhid bölümü "*Tevhîd ve Cehmiyye ile diğerlerini red kitabı*" (كتاب التوحيد والرد علي الجهميَّة وغيرهم) olarak yazılmış, açıkça Cehmiyye ve diğer mezheplere reddiye olduğu ihsas edilmiştir.¹⁶⁹ *Sahih-i Buhârî'*ye has olan bir özellik de, tarihte ilk defa bir hadis kitabının başına iman bölümünü koyması ve tevhid diye bir bölüm açmış olmasıdır.

Buhârî şarihleri genel olarak *Sahih-i Buhârî'*deki iman bölümünün Mürcie'ye karşı tertip edildiğini yazmışlardır. Nitekim amellerin imandan bir parça olması meselesinde daha çok Mürcie ile Ehl-i hadîs münakaşaları öne çıkmıştır. Bu bağlamda *Sahih-i Buhârî'*de iman bahsinde Mürcie sık sık tenkit edilmiştir.¹⁷⁰ Buhârî sadece Mürcie'yi değil mesela ibâdetle niyeti şart görmediği söylenen Hanefilere,¹⁷¹ bütün ibâdet ve muamelatta niyeti gerekli görmeyen Kerramiyye'ye reddiye bulunmuştur. Mesela "İmanın alâmeti Ensar'ı sevmektir" başlığında¹⁷² sahabe hakkındaki görüşlerinden dolayı Şia ve Hâriciler tenkit edilmiştir.

Ehl-i hadîs'in diğer mezheplerle mücadelesinde kullandığı tekniklerden biri de hadis kitapları içerisinde bab başlıklarıyla tedlil veya ispattır. Çünkü hadislerin yönlendirilmiş şekilde belli başlıklar altında toplanması demek olan tasnif, zaten yorumun bir parçasıdır. Görüldüğü gibi bilhassa ilk dönemlerde *Musannef* türü hadis edebiyatı tepkisel ve savunmacı bir mahiyet arz etmektedir. Buradaki tepkisellik ve müdafaa ekseriyetle fakih ve kelâmcılara karşıdır.

Buhârî'nin kimi hedef aldığını anlamak için *teracimlere* (bab başlıklarına) bakmak gerekir. Buhârî başlıklarda bazen âyet, bazen hadis bazen bir sahabe kavlini, bazen hepsini birlikte bir başlıkta kullanmıştır. Meselâ iman bölümünde Hâricîleri red etmek için koyduğu bir başlık şöyledir: "*Günahlar câhiliye işidir, şirk hariç günaha girene küfür isnad edilmez, Hz. Peygamberin şu sözünden dolayı ki o Ebû Zerr'e 'demek sen içinde câhiliye olan birisin!' demişti ve Allah Teala'nın 'Şüphesiz Allah kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz, bunun dışındaki günahları, dileyeceği kimseler için bağışlar.'*" (en-Nisa 4/48) sözünden dolayı babı."¹⁷³ İbareten de anlaşılabilir.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 344.

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 1: 73, 98, 108, 110, 111, 112.

¹⁷¹ Buhârî, "İman", 41.

¹⁷² Buhârî, "İman", 10.

¹⁷³ Buhârî, "İman", 22.

çağı üzere bu başlıkla Buhârî, Hâricîlerin büyük günah işleyenleri tekfir etmesini reddetmiş ve eleştirmiş olmaktadır.

Reddiye dilini anlamak için bazen dönemin tartışılan konularını ve mezheplerin fikirlerini bilmek gereklidir. Hadis kitaplarında bazı bölüm ve bab başlıklarının Ehl-i hadîs kabullerini tasdik ve muhâlif mezhebe reddiye olarak yazıldığını görebilmek kolay olmamakla beraber konuya vâkif olanların rahatça fark edebilecekleri seviyededir. Yaptığımız incelemede de *Sahih-i Buhârî*'de dahi bazı babların özellikle bazı mezheplere reddiye niteliğinde dizayn edildiğini mülâhaza ettik. Mesela *Kitabu'l-îmân* Mürcie'ye, *Kitâbu'l-istitâbeti'l mürteddîn* daha çok Hâricîler'e, *Kitabu't-tevhîd* Cehmiyye ve Mu'tezile'ye, *Kitabu'l-hiyel* Ehl-i re'y ve özellikle Ebû Hanîfe ve ashabına, *Kitabu'l-kader* Mu'tezile-Kaderiyye ve Cebriyye'ye, *Kitâbu fezâili's-sahâbe* Şia'ya karşı yazılmıştır. İbn Hacer *Sahih-i Buhârî*'de *Kitabu't-tevhîd*in Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, *Kitâbu'l-fitenin* Hâricîlere, *Kitabu'l-ahkâmın* Râfizîlere (Şia) karşı hazırlandığını söyler.¹⁷⁴

Başta Buhârî'nin *Sahih*'i olmak üzere diğer hadis klasikleri, din ve muamelâtla ilgili Sünnet ve hadisleri tespit, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve tatbikâtını kayıt altına alma amacını gütmekle beraber, belli bölüm ve bab başlıkları, diğer görüşleri reddetme ve kendi görüşlerini takviye için yazılmış, zamanın tartışma konularını yorumlayan oldukça aktüel eserlerdir.

Buhârî'nin *Sahih*'indeki *Kitâbu'l-îmân*'ın bab başlıkları genelde bir mezhebi veya mezhebin bir düşüncesini reddeder mahiyette, bazen de Ehl-i hadîs'in iman anlayışını ortaya koyar mahiyette yazılmıştır. Birinci babda Mürcie'ye reddiye olarak imanın söz ve amel olması, artması ve eksilmesiyle ilgili olarak âyet, hadis, sahâbe kavli ve tabiûn sözlerinden oluşan uzun bir başlık atılmıştır.¹⁷⁵ Böylece *Kitabu'l-îmân*'da 42 adet bab başlığının ekseriyeti bu tavrı arz ettirmektedir.

Buhârî'nin "*Haya imandandır*", "*İman ancak ameldir diyen kimse babı*", "*Kadir gecesini taatle geçirmek imandandır*", "*Cihad imandandır*",¹⁷⁶ "*Oruç imandandır*", "*Namaz imandandır*", "*Zekât İslâm'dandır*", "*Cenazenin arkasından gitmek imandandır*", "*Ganimetin beşte birini vermek imandandır*"¹⁷⁷ gibi bâb başlıkları "*îmân amel-siz sözdür*" diyen Mürcie'nin iman inancını hadis diliyle reddetmeyi amaçlamaktadır. İlgili başlıklarda defaten imanın amel olduğu, arttığı ve eksildiği,

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1987, 13: 290.

¹⁷⁵ Buhârî, "İman", 1.

¹⁷⁶ Buhârî, "İman", 15, 16, 25, 26.

¹⁷⁷ Buhârî, "İman", 28, 30, 34, 35, 40.

namaz, oruç, zekât gibi birçok amelin imandan olduğu vurgulanmıştır. Aynı şekilde *Sahîh-i Buhârî*'de iman bölümündeki bazı başlıklar ise Hanefiler ve bazı kelâmcıların imandaki artma ve eksilmeyi reddetmeleri¹⁷⁸ sebebiyle Hanefiler hedef alınmıştır. Buhârî hadis seyahatlerinden bahsederken “*Gittiğim şehirlerde 1000’den fazla âlimle görüştim. Onların hepsi de imanın kavül ve amelden ibaret olması, artıp eksilebileceği hususunda ittifak etmişlerdi*” demiştir.¹⁷⁹ Sadece imam Mâlik Hâricîler gibi olmamak adına imanın azaldığı hususunda tevakkuf etmiştir.¹⁸⁰

Buhârî, “*Kitâbu’l-’tisâm bi’l-kitâb ve’s-sünne: Allah’ın kitabına ve Peygamber’in sünnetine bağlı olma kitabı*” adıyla müstakil bir bölüm açmış ve bu kitabında Ehl-i hadîs’in görüşlerini ispat ve diğer fırkaları ret için birçok hadisi ilgili bâblarda tekrarlamıştır. *Sahîh-i Buhârî* içinde “*Kitâbu’l-istitâbetü’l-mürteddîn ve’l-mu’ânidîn ve kitâluhum: dinden çıkanların batıla sapanların tevbe etmelerini istedikten sonra öldürülmelerini isteme*” adıyla müstakil bir bölüm daha vardır. Bu bölüm aslında dinden çıkanları ve bunlara uygulanacak muameleyi konu alır. Bu bölümde dinden çıkanlar hedef alınmakla beraber, Hâricîler de dinden çıkanlar grubuna dâhil edilmiştir. Çoğunlukla câhil ve bedvî bir topluluk olmakla birlikte içlerinde İslâm’a bağlılıkları ve dindeki samimiyetleriyle de tanınan İbâdiyye gibi daha ılımlı ve Ehl-i sünnet’e daha yakın görüşlere sahip bir fırkanın da bulunduğu Hâricîlerin,¹⁸¹ toptan öldürülecekler arasında zikredilmesi mezhep taassubundan olsa gerektir.

Mu’tezile ve Ehl-i re’y haber-i vâhidin ilim ifade etmediği kanaatindeydi. İlim ifade ettiğini düşünenler de tek kişilerin haberi olan hadisin mütevatir olan Kur’an-ı Kerim’e zıt olamayacağını düşünüyordu. Bu düşünceyi kabul etmeyen Ehl-i hadis her halükârda sahih, hasen hatta zayıf hadislerin ilim ifade ettiğini ve bağlayıcı olduğunu düşünüyordu. Bu bağlamda Buhârî, bu anlayışı nakz etmek ihtiyacını duymuş ve *Sahîh-i Buhârî*’nin bir kitabını haber-i vâhid konusuna ayırmıştır.

Buhârî, *Kitabu ahbâri’l-âhâd* adlı bu bölümde 6 başlık altında 21 rivâyet ve dört âyete yer vererek, haber-i vâhidin bilgi ifade ettiğini, hüccet olduğunu savunmuştur. *Kitabu ahbâri’l-âhâd* adlı bölümün gayet uzun olan ilk başlığı “*Sadık kişinin haberinin ezan, namaz, oruç, farzlar ve ahkâm hakkındaki haberinin muteber olduğuna dair vârid olan (âyet ve hadisler) babı*”¹⁸² ifadesiyle başlar. Bu başlık altın-

¹⁷⁸ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1: 125.

¹⁷⁹ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 482; Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1: 124.

¹⁸⁰ Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî*, 1: 124.

¹⁸¹ Mehmet Kubat, *İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2014), 124.

¹⁸² Buhârî, “*Ahbâri’l-âhâd*”, 1.

da 13 hadisle Hz. Peygamber döneminde tek kişinin haberinin nasıl delil kabul edildiğine dair olaylar sıralanır.¹⁸³ Mesela içkinin haramlığını bildiren âyetin nâzil olduğunu bir sahâbînin haber vermesi üzerine ashâbın hemen içki küplerini sokaklara dökmeleri¹⁸⁴ örneğinde olduğu gibi haber-i vâhidin delil olduğuna işaret edilmiştir. Hakeza Kubâ'ya kıblenin değiştiği haberini birisi getirdiğinde namazdakiler bir adamın haberine istinaden mütevâtir olan namazda, mütevâtir olan kibleyi değiştirmiş oldular.¹⁸⁵ Böylece Buhârî haberi vahidin gerektiğinde mütevâtir haberi değiştirebileceğini göstermiş olmaktadır.

4. başlıkta Hz. Peygamber'in emirlere bir elçi göndermesine işarette tek kişinin haberinin delil olduğunu savunmuştur.¹⁸⁶ 6. bab (başlık) bir kadının haberinin değeri hakkındadır. (باب خبر المرأة الواحدة)¹⁸⁷ Daha önce defeaten haber-i vâhidin hücciyetini ispata çalışan Buhârî, dönem kültüründe zayıf, gayri mu'temed görülen tek kadının haberinin dahi delil olmasına işarette sadık bir adamın haberinin hayli hayli hüccet olacağına işaret etmiş olmaktadır.

Haber-i vâhidin hücciyetini ispat için sıralanan rivayetlerin birinde Şa'bi bir hadisi rivâyet ederken bir hadis taraftarı olarak 2,5 sene Abdullah b. Ömer'in yanında durduğunu fakat şu söyleyeceği hadisin dışında bir rivâyet işitmediğini söyleyerek, Hasan-ı Basrî'nin hadis rivâyetindeki rahatlığını tenkit etmiştir.¹⁸⁸ Şa'bî "*Hasan'ın Nebi'den rivâyetini gördün mü?*" diyerek¹⁸⁹ Hasan-ı Basrî'nin sahabe olmamasına rağmen Hz. Peygamber'den direkt hadis rivâyetini de tenkit etmiş olmaktadır. Abdullah b. Ömer'in tebcil edilip Hasan'ın tenkid edilmesi altında İbn Ömer ve Şa'bî'nin hadis taraftarı, Hasan'ın ise Ehl-i re'y düşüncesine yakın olması yatmaktadır. Hadiste sahabeler yemek yerken Hz. Peygamber eşlerinden biri, Meymune¹⁹⁰ yediklerinin keler eti olduğunu haber verince bırakırlar. Hz. Peygamber de kendisinin yemeyeceğini ama onu yemekte bir beis olmadığını söyler. Bu hadisle Buhârî, bir kadının haberine bile Hz. Peygamber ve sahabenin itibar ettiğine işarette tek kişinin hatta bir kadının haberinin de bağlayıcı olduğunu göstermiş olmaktadır.

¹⁸³ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 1.

¹⁸⁴ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 1.

¹⁸⁵ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 213.

¹⁸⁶ Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 4.

¹⁸⁷ Buhârî, Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6.

¹⁸⁸ Buhârî, Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 225.

¹⁸⁹ Buhârî, Buhârî, "Ahbâri'l-âhâd", 6.

¹⁹⁰ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 15: 226.

Buhârî dönemindeki ilmî ve fikrî hareketlerin içinde bir muhaddis olarak fikrî ve kelâmî konularla yakından ilgilenmiş, Selef akidesini müdafaa etmiştir. Bu yönüyle Buhârî henüz tam olarak teşekkül sürecini bitirmemiş Ehl-i sünnet kelâmına katkıda bulunan ilk ve büyük Sünnî âlimlerden biri kabul edilmiştir.¹⁹¹ Buhârî, Selef itikadına aykırı olan Cehmî, Haricî, Mu'tezilî ve Şîî fikirleri tenkit ederek butlanını ispat etmeye çalışmıştır. Buhârî'nin *Sahîh*'inde en çok tenkit ettiği zümrelerden biri de Ebû Hanîfe ve Ehl-i re'y'dir. *Sahîh-i Buhârî* şerhinde yaklaşık 80 meselede¹⁹² Ebû Hanîfe ve Ehl-i re'y'in hadis ve sünnete muhalefetiyle ilgili notlar vardır.

Buhârî, bid'atle ilgili bablarda Sünnet dışında ilim elde etmeye ve bu bilgiye dayanarak tartışma çıkarmaya karşı Müslümanları ikaz etmiştir. "*İlimde sert tartışmanın ve dinde bid'at çıkarmanın kötülüğü babı*"¹⁹³ ile "*bid'atçıyı himâyeye edenin günahı babı*"¹⁹⁴ adıyla başlıklarda konuyla ilgili rivâyetleri sıralamış ve "*Dinde yeni şeyler ihdas edeni barındırıp koruyan kimseye lanet olsun*"¹⁹⁵ rivâyetiyle sadece bid'atı ortaya koyan değil onu koruyan da günaha ortak saymıştır. *Hiyel, itisam bi'sünne, münafıkların sıfatları, bid'at ehliyle bir arada bulunulmaması, falan mezhebi red, re'y ve kıyasın kınanması, kitap ve sünnette bulunmayan sorulara cevap verilmesinden kaçınılması* gibi başlıkların konulmasında hem kendilerine yönelik eleştirileri bertaraf etmek, hem kelâmcıların ileri sürdükleri fikirleri eleştirmek isteği etkili olmuştur.

5. SONUÇ

Sünnî hadis literatürü, genel olarak Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'ın duruşunu özellikle de Ehl-i hadis'in itikat ve efkarını tasvir eder mahiyettedir. Bu sebeple hadis edebiyatında Ehl-i sünnet ve itikadı aleyhine rivâyetler pek bulunmaz. Bu durum hadis edebiyatında mezhep faktörünün etkisine işaret etmektedir. Hadis koleksiyonlarında diğer mezheplerin iddialarına reddiyeler yapılmış, Ehl-i hadis ve Ehl-i sünnet'in iman anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır.

¹⁹¹ Muhammed Mustafa A'zami v.dğr., "Buhârî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 6: 372.

¹⁹² Bkz. Ehl-i re'y'in zikredildiği ve reddedildiği yerlerin tam listesi için; İbn Battal, *Şerhu Sahîh-i Buhari*, 11: 544-547.

¹⁹³ Buhârî, "İtisam", 5.

¹⁹⁴ Buhârî, "İtisam", 6.

¹⁹⁵ Buhârî, "Cizye", 10,17, "Ferâiz", 21, "İtisam", 6; İbn Hanbel, *Müsned*, 1: 81; Müslim, "Hac", 463, 467, 469, "Edâhî", 43, 44.

Cerh ve ta'dilde mezhep faktörünün etkisi büyüktür. Gulât fırkaların ve bilhassa Zenâdikanın faaliyetlerini yoğunlaştırmasıyla râvilere ait bilgiler toplanmaya çalışılmış, böylece cerh ve tadilin ilk tohumları atılmıştır. Hadis uydurmacılığı artan bir ivme gösterince muhaddisler hadislere bir nevi kimlik takibi sistemi uygulayarak senet sistemini yaygınlaştırmışlardır. Hadis alımında çoğunlukla kriterleri Ehl-i hadis yaptığı için Ehl-i hadis'e göre güvenilir olanların rivâyeti alınmış ve bu rivâyetler meşhur olmuştur. Böylece genel bir duruş olarak kişi hadis taraftarıysa rivâyetleri alınmış, aksi takdirde, Ehl-i hadîse göre bid'at taraftarıysa çoğunlukla hadisleri yazılmamıştır. Böylece süreçle beraber râviler mensup oldukları mezhebe göre Hârici, Mu'tezilî, Şîî, Kaderî, Mürcî, Şuû'bî şeklinde mezheplerine göre bir tasnife tabi tutulmuştur.

Sahîh-i Buhârî ve diğer *Kütüb-i sitte*'de birçok başlıkta kimi fırka ve zümrelerin inançlarının yanlışlığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu meyanda hadis kaynaklarında bazı bölümler belli bir mezhebi reddiye için yazılmış gibi bir görünüm arz etmektedir. Hadis kaynaklarındaki bazı bölümler altında konulan bab başlıklarında konular detaylandırılmış, Ehl-i re'y, Mürcie, Mu'tezile, Şîa ve Hâvâric gibi ehl-i bid'at sayılan mezheplerin iddiaları çürütülmeye çalışılmıştır.

Sahîh-i Buhârî dahil *Kütüb-i sitte* ve diğer *Sünen* kitaplarında mezhepsel tavrı gösteren çok sayıda argüman vardır. Örneğin İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'de bizzat mezhep isimleri verilmiş, Hâricilik, Mürcie, Mu'tezile gibi fırkalar hedef alınmıştır. Bu eserlerde ayrıca kurtuluşa eren (fırka-i nâciye) tek fırkanın Ehl-i sünnet ve'l-cemaat olduğuna işaret eden hadisler de rivâyet edilmiştir.

Sonuç olarak Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y münakaşalarının hadis literatürünün oluşumunda mühim ve kuvvetli etkisine şahit olmaktayız. Ehl-i hadîs'in kendi ilimlerini savunma ve geliştirmesinde Ehl-i re'y'in ve kelâmcıların varlığı itici bir unsur olmuştur. Böylece Ehl-i hadîs, Mu'tezile ve Ehl-i re'ye karşı fikhî ve itikadî külliyatını oluşturmuştur. Ehl-i hadîs, fikhî mülâhazalarını *Sünen* ve *Muvatta* türü edebiyatta, itikadî meseleleri ise *Kitabu's-sünne* ve *Kitabu'l-iman* türü edebatta ortaya koymuşlardır. Bütün konuları barındıran hadis kitapları olan *Câmî* türünün bazı bölümleri çoğunlukla Ehl-i re'y ve kelâmcılara reddiye mahiyetinde dizayn edilmiştir.

Sonuç olarak hadis kitapları içinde *Mukaddime* kısımları ile *Kitabu's-sünne*, *Kitabu'l- i'tisâm bi'sünne*, *Kitabu'l-muhâribîn min ehli'l-kufri ver'ridde*, *Kitabu'l-istitâbeti'l-murteddîn*, *Kitabu'l-fezâil*, *Fezâilu's-sahâbe*, *Kitabu'l-fiten ve'l-melahim*, *Kitabu'l-kader*, *Kitabu'l-hiyel*, *Kitabu ahbaru'l-âhâd*, *Kitabu't-tevhîd* bölümleri adeta mezhebî saikle düzenlenen kitaplardır. Burada bazı kitaplar mesela mezhepsel tavrın oldukça yoğun olduğu *Ahbaru'l-âhâd*, *Kitabu't-tevhîd* ve *Kita-*

bu'l-hiyel bölüm adları sadece *Sahîh-i Buhârî*'de vardır. İkinci derecede *Kitabu'l-iman*, *Kitabu'l-ilm*, *Kitabu'l-mehdî*, *Kitabu bed'ul-vahy*, *Kitabu bed'ul-halk*, *Kitabu'l-menâkib*, *Kitabu menâkibu'l-ensar* gibi bölümlerde Ehl-i sünnet itikadı tesbit ve tahkim edilmeye çalışılmıştır.

6. KAYNAKÇA

- Ahmed Emin. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Ahmed Emin. *Fecrü'l-İslâm "İslam'ın Doğuşu"*. Trc. Ahmed Serdaroglu. Ankara: Kılıç Yayınları, 1976.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b Ahmed b Musa el-Hanefî. *'Umdetü'l-kârî şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- A'zami, Muhammed Mustafa - Yavuz, Yusuf Şevkî - Ögüt, Salim. "Buhârî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 368-376. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selam*. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb. *Şerefu ashâbi'l-hadis*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1972.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimî. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-firkati'n-naciye minhum*. Kahire: Matbaatu İbn-i Sînâ, t.y.
- Başaran, Selman. "İbn Adî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 19: 296-298. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Bedir, Murteza - Çelebi, İlyas. "Sünnet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38: 150-154. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Buhârî. t.y.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Dırâr b. Amr, Dırâr b. Amr el-Ğatafânî. *Kitabu't-Tahrîş*. Ed. Hüseyin Hansu. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

- Dırrâr b. Amr, Ebû Amr el-Gatafânî el-Kûfî. *Kitabu't-Tahrîş İlk Dönem Siyasi ve İtikadi İhtilaflarında Hadis Kullanımı*. Trc. Mehmet Keskin. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Ebû Davûd. t.y.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1962.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İmam Malik: Hayatı, Görüşleri, Fıkhu*. Ankara: Hilal Yayınları, 1984.
- Evzâî, Abdurraman b. Amr. *Sünen-i Evzâî*. Trc. Pekcan Ali - Küskü Davut - Mişe Mehmet Ali. 1. Bs. Konya: Armağan Kitap, 2012.
- Fazlurrahman. *Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu*. Trc. Salih Akdemir. 5. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Câbir el-Cu‘fî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6: 532. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma‘rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsihî*. Thk. Ahmed b. Faris es-Sellûm. 1. Bs. Beyrut: Daru İbn Hazm, 2003.
- Hansu, Hüseyin. *Mu‘tezile ve Hadis*. 1. Bs. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2004.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali Halef b. Abdülmelik el-Kurtubî. *Şerhu Sahih-i Buhari*. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2000.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz - ve Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 13 Cilt. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Ed. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz. 13 Cilt. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1987.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Askalânî. *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-bârî*. Kahire: Dârü'r-Reyyan li't-Türas, 1986.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî. *Müsned*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 1. Bs, 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

- İbn Hibbân, Muhammed bin Ahmed. *Kitabu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'duafâi ve'l-metrûkîn*. Ed. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* (versiyon 2). Ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebu'l-İslamî, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*. Ed. Muhammed Muhyiddin el-Asfar. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebu'l-İslamî, 1999.
- İbn Mace. t.y.
- İbnu'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Telbîsu iblîs*. Kahire: Dâru'l-minhâc, 2015.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Alî b Muhammed. *Kitâbü'l-Mevzû'ât*. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzu Hadisler: Menşe'i, Tanıma Yolları, Tenkidi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1980.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahihi'l-Buhari*. 4. Bs, 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Kaya, Ali. "Mihne Hadisesi ve Hadis İlmine Etkileri Bakımından Mihnenin Sonuçları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015): 7-32.
- Kaya, Eyyüb Said. "Nûh b. Ebû Meryem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33: 229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. 2. Bs. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Kirmânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Yusuf b. Ali. *Sahihu Ebi Abdullah el-Buhârî bi-şerhi'l-Kirmani = el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahihi'l-Buhârî*. 2. Bs, 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1981.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. 4. Bs. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kubat, Mehmet. *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2014.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler (Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi)*. Ankara: Kitabiyat yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu”. *İslamiyat Dergisi* 4/4 (2001).
- Müslim. t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Nûrî en-. *Sahihu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*. 18 Cilt. Müessesetü Kurtuba, 1994.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazuları*. 1. Bs. Ankara: Kitabiyat, 2005.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı: Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. 2. Bs. Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Sakallı, Talat. *Hadis Tartışmaları (İbn Hacer - Bedruddîn Aynî)*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Tahzirü'l-havâs min ekâzîbi'l-kussâs*. 2. Bs. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1984.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. Ed. Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2001.
- Tirmizî. t.y.
- Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b Amr b Musa b Hammâd. *Kitabü'd-Du'afâ*. 1. Bs, 7 Cilt. Kahire: Dâru Mecdi'l-İslam-Dâru İbn-i Abbâs, 2008.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-. *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.

Zeylâî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah b Yusuf b Muhammed. *Nasbü'r-râye li-ehâdîsi'l-Hidaye*. 2. Bs. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1973.